

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 86 - Sayı/Issue: 306
Ağustos/August 2022

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 27.04.2021
Kabul/Accepted: 01.11.2021

DOI: 10.37879/belleten.2022.641

Araştırma Makalesi/Research Article

Sultan II. Abdülhamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa

Naim Ürkmez* - Uğur Akbulut**

Öz

Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı, devletin karar merkezi haline gelmiş ve Saray ön plana çıkmıştı. Bu dönemde dış dünya ile Saray arasındaki muamelelerin tamamı Mabeyn Başkıtabeti aracılığıyla idare edilmişti. İşte bu kadar önemli bir makam olan Mabeyn-i Hümayun Başkâtipliğine 1894 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından Tahsin Paşa getirildi. Bu vazifesini 1908 yılına kadar sürdüren Paşa, Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra tutuklandı ve Bekirğa Bölüğüne hapsedildi. 3 Eylül 1908'de Büyükkada'ya nakledildi ve burada gözetim altında tutuldu. 31 Mart Vakası'nın ardından 28 Mayıs 1909'da Meclis-i Vükela kararıyla mal ve mülkü haczedildi; rütbe, nişan ve madalyaları iptal edildi, emeklilik hakkından mahrum bırakılarak Sakız Adası'na sürüldü. Adanın Yunanistan tarafından işgali tehlikesi ortaya çıkınca Paşa, 27 Mayıs 1912'de İzmir'e sevk edildi. 11 Şubat 1913'te siyasi suçlulara yönelik genel affın çıkarılmasıyla İstanbul'a dönmesine müsaade edildi. Bu tarihten 1933 yılına kadar İstanbul'da yokluk içerisinde, sürekli borç arar bir vaziyette yaşamını idame ettirdi. Elinde kalan son mülklerini de bu tarihlerde kaybetti. 1930 yılından itibaren hatıralarını Milliyet gazetesinde tefrika halinde yayımladı. Tahsin Paşa, 22 Ocak 1933'te Erenköy'de bulunan köşkünde vefat etti. Cenazesi Eyüp'teki aile kabristanına defnedildi. Bu çalışmada önemli bir devrin tanığı olan ve şu ana

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, naimurkmez@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0002-2356-6301

** Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, uakbulut@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0002-6567-3375

kadar hakkında hiçbir akademik çalışma yapılmamış olan Tahsin Paşa'nın Mabeyn başkâtibi olarak Sultan Abdülhamid'in yönetim sistemi içerisindeki yeri ve yüklendiği rol incelenecektir. Ayrıca Meşrutiyet'in ilanından sonra Sultan Abdülhamid'e sadakatini devam ettiren bir devlet adamının ölümüne kadar olan yaşantısı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti, Başkâtip, Tahsin Paşa, İzzet Paşa.

Tahsin Pasha, First Secretary of Abdulhamid II

Abstract

During the reign of Abdulhamid II, Yıldız Palace became the decision centre of the state, and Palace came to the fore. During this period, all the affairs between the external world and the Palace were administered through the *Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti*. Tahsin Pasha was appointed as the First Secretary of *Mabeyn-i Hümayun*, which was such an important office, by Abdulhamid in 1894. Pasha, who continued this duty until 1908, was arrested after the proclamation of the Constitutional Monarchy and was imprisoned in the *Bekirağa* Troop. He was transferred to Büyükkada on September 3, 1908, where he was kept under surveillance. After the March 31 Incident, his property was confiscated with the decision of the Meclis-i Vükela on May 28, 1909; his rank, insignia and medals were cancelled, he was deprived of his retirement right and exiled to Chios. When the danger of the Greek invasion of the island arose, Pasha was sent to Izmir on May 27, 1912. On February 11, 1913, he was allowed to return to Istanbul after the general amnesty for political criminals was issued. From this date until 1933, he continued his life in a state of poverty in Istanbul, constantly looking for debt. He also lost his last remaining properties on these dates. Since 1930, he published his memoirs in the journal of *Milliyet* in serial form. Tahsin Pasha, who completed his life loyally to Abdulhamid II, passed away on January 22, 1933, in his mansion in Erenkoy. His funeral was buried in the family cemetery in Eyup, Istanbul. In this study, the place and role of Tahsin Pasha in the administrative system of Sultan Abdulhamid as the first secretary of the Mabeyn, about which no academic study has been done so far, will be examined. At the same time, the life of a statesman who continued his loyalty to Sultan Abdulhamid after the proclamation of the Constitutional Monarchy until his death will be revealed.

Keywords: Abdulhamid II., *Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti*, first secretary, Tahsin Pasha, İzzet Pasha.

Giriş

Ünlü tarihçi Stanford J. Shaw, Tanzimat'ın 150. yılı vesilesiyle düzenlenen bir sempozyumda sunduğu bildiride Sultan II. Abdülhamid'i *Tanzimat Adamı* olarak nitelendirmiş ve onu, sadece son büyük Osmanlı sultanı olarak değil, aynı zamanda büyük bir reformcu olarak da tarif etmiştir¹. Sultan II. Abdülhamid, bir yandan Tanzimat devrinde başlanan reformları devam ettirirken bir yandan da kendine mahsus yönetimiyle son devir Osmanlı tarihinin en önemli ve aynı zamanda en tartışmalı ismi olarak öne çıkmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından önce Osmanlı Devleti ciddi bunalımlarla karşı karşıya kalmıştır². Sultan bu sorunları kısmi manada bertaraf edip 1880'lerin başından itibaren kendi iktidarına zemin hazırlamıştır. Güvenlik gerekçesiyle Dolmabahçe Sarayı yerine Yıldız Sarayı'nda ikamet etmeyi tercih etmiş, dolayısıyla Yıldız Sarayı her bakımdan yönetimin kalbi konumuna gelmişti. Bu dönemde Bâbüâli ile Saray arasındaki denge Saray lehine bozulmuş, bürokrasi sıkı bir denetim altına alınmış, orduya hâkim olunarak komuta kademesi Sultan'a tabi kılınmış ve sürekli gözetim altında tutulan ulemanın gücü zayıflatılmıştır³.

Sultan Abdülhamid, oluşturmaya başladığı merkezîyetçi yapı ile hükümet ve bürokrasi üzerinde mutlak bir kontrol mekanizması kurmuştur. Bütün politikalar, fikir aşamasından uygulama aşamasına kadar bizzat Padişah tarafından takip edilmiş; iç ve dış politika, askerî ve sivil bütün kurumlar, makamlar ve terfiler Saray'ın kontrolüne geçmiştir⁴. Sultan Abdülhamid'in oluşturduğu siyasi yapılanmanın merkezinde artık Mabeyn-i Hümayun yer almaktadır. Bu sistemde Mabeyn, Saray ve Bâbüâli arasındaki yazışmaları yürüttüğü gibi yurtdışındaki diplomatlar ve vilayetlerle de bağlantıyı sağlıyordu. Mabeyn'in başında yer alan başkâtip, sistemin temel çarklarından birini oluşturuyordu⁵.

- 1 Stanford J. Shaw, "Sultan Abdulhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 190-91.
- 2 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 310; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 56-57.
- 3 Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı. Merkezîyetçilik", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, ed. Mehmet Bulut vd, İstanbul 2019, s. 15; Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, 2016, s. 360; Georgeon, *age.*, s. 169, 203; Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 54.
- 4 Çetinsaya, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı", s. 19.
- 5 Georgeon, *age.*, s. 204.

Bu çalışmada Sultan Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nda oluşturulan yönetim sisteminin merkezinde yer alan Mabeyn-i Hümayun Başkitâbet Dairesinde 1894-1908 yılları arasında başkâtip olarak görev yapan Tahsin Paşa⁶ ele alınacaktır. Tahsin Paşa, 14 yıl boyunca Yıldız Sarayı'nda üst düzey bir görevde yer almış olmasına rağmen hakkında pek çalışma yapılmamıştır. Onunla ilgili en temel kaynak yine kendisi tarafından 1930 yılında Milliyet gazetesinde tefrika edilen hatıralarıdır. Bu hatıra Sultan II. Abdülhamid devri üzerine çalışan pek çok tarihçi tarafından muteber bir kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak 14 yıl boyunca Sultan Abdülhamid'in yanı başında bulunan, onun eli ayağı⁷ olarak tarif edilen Tahsin Paşa her nedense göz ardı edilmiş, hakkında ne bir tez çalışması ne de bilimsel bir yayın yapılmıştır. Hatta Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde de kendine yer bulamamıştır. Öte yandan Tahsin Paşa ile ilgili çeşitli mecralarda verilen bilgiler ciddi hatalar da içermektedir. Örneğin 1933 yılında vefat eden Paşa'nın ölüm tarihi birçok yerde 1930 yılı olarak zikredilmektedir. Bu çalışmada Tahsin Paşa'nın Mabeyn başkâtibi olarak Sultan Abdülhamid'in yönetim sistemi içerisindeki yeri ve yüklendiği rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile birlikte tutuklanması, sürgün edilmesi ve ölümüne kadarki hayatı hakkında bilgi verilecektir. Çalışmada Tahsin Paşa'nın *Yıldız Hatıralarının* yanı sıra Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinde yer alan müteferrik evrak, dönemin gazeteleri, Mabeynde görev yapmış kâtiplerin hatıraları ve bilhassa Paşa'nın Meşrutiyet sonrası hayatına ışık tutan ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Atatürk Kitaplığı'nda yer alan şahsî mektupları kaynak olarak kullanıldı.

Mabeyn-i Hümayun Başkitâbeti

Mabeyn kelimesi, Arapça “iki şeyin arası” anlamında olup saraydaki harem ve selamlığı birbirine bağlayan kısımlar için kullanılırdı. Mabeyn, padişahın sadrazam, elçi ve diğer ziyaretçileri kabul ettiği bir yerdi. Bir mekân olarak varlığı XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar takip edilebilmektedir. Bununla birlikte Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) devrinde Topkapı Sarayı'ndaki hünkâr sofası Mabeyn adını almış ve Padişah günlük mesaisinin büyük bir kısmını burada geçirmeye başlamıştır⁸. Mabeyn, Sultan III. Selim (1789-1807) devrinde devlet işlerinde daha ak-

6 Tahsin Bey, 1902 yılında *Paşa* unvanını almış olsa da metinde bütünlük olması açısından *Tahsin Paşa* şeklinde ifade edilecektir.

7 *Vakit*, 10 Mart 1933, s. 4.

8 Ali Akyıldız, “Mabeyn-i Hümayun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 27, Ankara

tif olarak kullanılmaya başlanmış olup içerisinde yazı işlerini yürütmek amacıyla Sırkitâbeti adıyla bir birim kurulmuştu. Mabeyn, Sultan II. Mahmud (1807-1839) devrinde yapısal değişime uğradı. 1833 yılında Mabeyn Müşirliği adıyla yeni bir birim ihdas edildiği gibi Sırkitâbeti de Mabeyn Başkâtibetine dönüştürüldü⁹. Sultan II. Mahmud, telhis üzerine hatt-ı hümayun yazmak usulünü kaldırmış ve kendisine takdim edilecek arizalara Mabeyn başkâtibi vasıtasıyla cevap yazılması usulünü benimsemişti¹⁰.

Sultan II. Mahmud tarafından sarayda oluşturulan yapı Sultan II. Abdülhamid'e kadar değişikliğe uğramadı. Dairedeki işler, sayıları 3 ile 6 arasında değişen kâtipler tarafından yürütüldü. Fakat Sultan II. Abdülhamid devriyle birlikte yönetim Padişah'ın şahsı etrafında toplanmaya başlayınca Mabeyn eskiye nazaran daha fazla önem kazandı¹¹. Zaman içerisinde genel hatları daha da belirginleşecek olan bu yeni sistemde Saray, Bâbiâli üzerinde mutlak bir kontrol kurmuş, hükümet işleri sadrazam veya nazırlara bırakılmamıştı¹².

Mabeyn Başkâtibeti, yeni sistemdeki konumu ve artan iş yükü nedeniyle hızla büyümüş, kâtip sayısı artmaya başlamıştı. Nitekim 1877 yılı itibarıyla 4 olan kâtip sayısı yüzyılın sonuna gelindiğinde 25'i bulmuştu¹³. Mabeynin sistem içerisindeki konumu, burada çalışanların itibarını artırdı. Pek çok devlet adamı statü açısından kendilerinin altında yer alan saray görevlilerine, kâtiplere ve Mabeyncilere aşırı hürmet göstermeye ve hatta dalkavukluk etmeye başladı¹⁴. Mabeynin artan önemi doğal olarak Mabeyn başkâtibinin konumunu da aynı ölçüde önemli hale getirdi. Başkâtip sadece Mabeyn Kitabesindeki yazışmaları yürütmekle kalmıyor, aynı zamanda Sultan'la bizzat temas kurabiliyordu. Dolayısıyla başkâtip bu sistemin ana unsurlarından biri haline geldi.

2003, s. 283-284; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 375.

9 Akyıldız, a.g.m., s. 284; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 58; Sedat Kanat, *II. Abdülhamid Döneminde Mabeyn-i Hümayûn ve Görevleri*, Gece Akademi, Ankara 2019, s. 168.

10 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 106.

11 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 169.

12 Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası", s. 376.

13 Kanat, *age.*, s. 119.

14 Akyıldız, *age.*, s. 182.

Sultan II. Abdülhamid Devrinde Görev Yapan Mabeyn Başkâtipleri

Sultan Abdülhamid tahta çıktıktan sonra hükümette değişikliğe lüzum görmeyip Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'yı görevinde bırakmıştı. Ancak tahta çıkış sürecinde kendisine destek olan kimselere de önemli görevler vermekten geri durmadı. Bunlardan Damat Mahmud Celaeddin Paşa'yı Mabeyn Müşiri, Redif Paşa'yı da serasker olarak atadı¹⁵.

Yönetim merkezinin Bâbüali'den Saray'a devriyle beraber önemi peyderpey artacak olan Mabeyn Başkâtipliğine ise ileride Sadaret'e getirilecek olan Mehmed Said Bey atandı. İddialara göre Sultan, şehzadeliği döneminde Mahmud Celaeddin Paşa vasıtasıyla onu tanımış ve tahta çıkar çıkmaz da başkâtip olarak görevlendirmişti¹⁶. Sultan, yakınında görev yapan memurları seçerken herhangi bir siyasi bağlantısının olmamasına özen gösterirdi. Bu duruma şaşırarak eski Mabeyn Başkâtipi Sadullah Paşa, cülûs töreni sırasında halefinin yanına yaklaşarak: *Şat-ı Şahane'ye mensubiyetiniz ne zamandır?* diye sormuş ve karşılığında da *bugündür* cevabını almıştı. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, Said Bey ile ilk görüşmesinde bu makam için kendisine çeşitli öneriler yapılmakla beraber yaptırdığı tahkikat sonucunda kendisini bizzat seçtiğini özellikle söylemiştir¹⁷. Böylece herhangi bir şahsa ya da devlet adamına minnet duymasına gerek olmadığını, sadece tüm samimiyetiyle Padişah'a hizmet etmesi gerektiğini hissettirmiş oldu.

Mehmed Said Bey'in Mabeyn başkâtipi olarak vazifesi 20 Ocak 1878 tarihine kadar devam etti¹⁸. Said Bey'in ardından sırasıyla Mustafa Lebib Efendi¹⁹, eski sadrazamlardan Âli Paşa'nın oğlu Ali Fuad Bey²⁰, Adliye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza Bey²¹, ikinci kez Ali Fuad Bey²², yine ikinci kez Ali Rıza Bey bu göreve getirilmiştir. 1882 yılında kendisine vezaret tevcih edilen Ali Rıza Paşa, 24 Eylül

15 Georgeon, *age.*, s. 74.

16 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Dairesi Defterleri (DH. SAİD. d.), 1, s. 572-573; Zekeriyâ Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcratı ve Fikirleri) 1838-1914*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991, s. 12.

17 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı, I*, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 37.

18 *Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı, I*, s. 43.

19 BOA, DH. SAİD. d, 2, s. 22.

20 BOA, DH. SAİD. d, 3, s. 90; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, I*, yay. haz. Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 266.

21 BOA, DH. SAİD. d, 22, s. 149.

22 BOA, DH. SAİD. d, 3, s. 90.

1885'e kadar görevinde kalmıştır²³. Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn başkâtipleri arasında en şöhretlilerinden biri hiç şüphesiz Süreyya Paşa'dır. Ali Rıza Paşa'nın ardından göreve getirilen Süreyya Paşa, 24 Eylül 1885 itibarıyla başladığı görevinde²⁴ dokuz yıldan fazla kalmış ve 24 Kasım 1894'teki vefatına kadar vazifesini icra etmiştir. 1886 yılında kendisine vezaret tevcih edilen Süreyya Paşa,²⁵ iktidarın büyük oranda Saray'a nakledildiği bir dönemde görev yapmış olması bakımından önem arz eder.

Sultan II. Abdülhamid'in danışmanlığını yapan Macar Türkolog Arminius Vambery tarafından, "Padişah'ın gerçek temsilcisi"²⁶ olarak tarif edilen Süreyya Paşa öldüğünde cenazesi, Sultan II. Mahmud türbesinde tahsis edilen kabre defnedilmişti²⁷. Sultan, Süreyya Paşa'nın ölümü üzerine onun sadakati, işlerinde gösterdiği gayret ve çalışkanlığından dolayı üzüntüsünü ifade etmekle yetinmedi, özel bir emirle Süreyya Paşa'nın ölümüyle ilgili hazırlanacak yazılarda bu durumun bil-hassa belirtilmesini istedi²⁸.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Mabeyn-i Hümayun Başkâtipleri				
		Göreve Geliş Tarihi	Görevden Ayrılış Tarihi	Maaşı (kuruş)
1.	Mehmed Said Bey	31 Ağustos 1876	20 Ocak 1878	30.000
2.	Mustafa Lebib Efendi	20 Ocak 1878	18 Nisan 1878	30.000
3.	Ali Fuad Bey	18 Nisan 1878	4 Aralık 1878	30.000
4.	Ali Rıza Bey	4 Aralık 1878	29 Temmuz 1879	30.000
5.	Ali Fuad Bey (2. kez)	29 Temmuz 1879	28 Haziran 1880	30.000
6.	Ali Rıza Bey (2. kez)	28 Haziran 1880	24 Eylül 1885	24.000
7.	Süreyya Paşa	24 Eylül 1885	24 Kasım 1894	24.000
8.	Tahsin Paşa	26 Kasım 1894	4 Ağustos 1908	24.000 ²⁹
9.	Ali Cevad Bey	9 Ağustos 1908	27 Nisan 1909	37.800 ³⁰

23 BOA, DH. SAİD. d, 22, s. 149.

24 BOA, İrade-i Dahiliyye (İ.DH), 963/76138.

25 BOA, DH. SAİD. d, 18, s.267; BOA, İ. DH, 975/76995; BOA, İ. DH, 974/76969.

26 Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, s. 130.

27 BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB), 14/65.

28 BOA, İrade-i Hususiyye (İ. HUS), 31/103; BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 522/39132; *Tercüman-ı Hakikat*, 26 Kasım 1894, s. 2.

29 23 Şubat 1902'den itibaren maaşı 30.000 kuruşa yükseltiliyor.

30 BOA, İ. HUS, 168/96; BOA, DH. SAİD. d, 93, s. 85.

Süreyya Paşa'nın ölümünden hemen sonra yerine atanacak kişiyle ilgili bir çalışma başlatan Sultan II. Abdülhamid, ilk Mabeyn Başkâtibi olan Said Paşa'ya isimlerin yazılı olduğu bir pusula göndererek başkâtip adaylarıyla ilgili görüşünü sordu. Sorumluluk altına girmek istemeyen Said Paşa, *Pusulada isimleri yazılı olanların hangisi tercih buyrulursa isabet ondadır* şeklinde bir cevap yazıp gönderdi. Bu cevabı yeterli bulmayan Sultan, adaylardan birini tercih etmesi için pusulayı tekrar gönderince Said Paşa, o sırada Bahriye Mektupçusu olan Tahsin Paşa'yı işaret etti³¹. Bu sırada başka tavsiyeler de oldu. Sultan'ın şehzadelikinden beri tanıdığı Başmabeynci Ali Paşa, başkâtip olarak İzzet Holo'yu önermiş, saray ağalarından Lütfü Ağa ve oğlu Faik Bey ile Seccadecibaşı İzzet Efendi ise Tahsin Paşa'yı bu makam için tavsiye etmişlerdi³². Öte yandan Tahsin Paşa'nın ölümü üzerine haberler yapan *The Times* gazetesi, onu başkâtiplik için öneren kişinin Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa olduğunu yazmıştır³³. Tahsin Paşa'nın bu sırada Bahriye Mektupçusu olması Hasan Rami Paşa'nın onu yakından tanıdığına ve böyle bir tavsiyede bulunmuş olabileceğine yönelik iddiayı güçlendirmektedir.

Tahsin Paşa, 26 Kasım'da 24.000 kuruş maaşla başkâtiplik vazifesine tayin edildikten³⁴ bir gün sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edildi. Sultan, Tahsin Paşa'ya; *Hüsni halinizi işittim ve sizi başkâtipliğe kendim intihab ettim. Müstakimane hizmet edeceğimizi ümit ederim* dedi³⁵. Benzer sözleri yıllar önce ilk Mabeyn başkâtibi olarak tayin ettiği Said Bey'e de söylemişti. Sultan bir kez daha kendisinden başka bir şahsa minnet duyulmaması gerektiği konusunda muhatabını nazikçe uyarılmış oldu. Tahsin Paşa; *ehliyet, liyakat ve istikameti* sebebiyle bu vazifeye getirilmiş ve bu durum Padişah emriyle 27 Kasım 1894 tarihli gazetelerde ahaliye duyurulmuştu³⁶. 1890'lı yıllarda Sultan II. Abdülhamid iktidarının doruk noktasına ulaştığı bir dönemde başkâtip olan Tahsin Paşa'nın işi hem Mabeyn'deki bürokratik muamelelerin artmış olması, hem de Süreyya Paşa gibi Sultan tarafından sevilen bir kişinin yerine göreve gelmiş bulunması bakımından kolay değildi.

31 Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 7.

32 *Akşam*, 12 Nisan 1936, s. 8.

33 *The Times*, 25 January 1933, s. 9.

34 1885 yılında başkâtip yapılan Süreyya Paşa da 24.000 kuruş maaşla vazifesine başladı. Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Dairesi Memur Sicil Zarfları (BOA, DH. SAİD. MEM), 35/9.

35 Tahsin Paşa, *age.*, s. 6.

36 BOA, İ. DH, 1317/59; *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Kasım 1894; *İkdam*, 27 Kasım 1894.

Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa

Tam adı “Hasan Tahsin” olan Tahsin Paşa, 1859 yılında İstanbul’da doğdu. Babası Mesud Efendi’dir. Esmer tenli olması nedeniyle Arap Tahsin veya Kara Tahsin olarak da tanınmıştır. Rüştiye mektebinde öğrenim gördükten sonra 13 yaşındayken Sadaret Mektubî Kaleminde çalışmaya başladı. 20 Ekim 1873’te 150 kuruş olan maaşı zamanla 300 kuruşa çıkarıldı. Ardından Dâhiliye Nezareti Mektubî Kaleminde göreve başlayan Tahsin Paşa’nın maaşı kademeli olarak 330, 370, 420 kuruşa yükseltildi ve 23 Aralık 1877’de kendisine *salise rütbesi* verildi. Aralık 1878’te 1.200 kuruşa çıkan maaşı, 14 Eylül 1879’daki bütçe düzenlemeleri nedeniyle 1.080 kuruşa indirildi, 13 Mart 1880’de ise 1.300 kuruşa yükseltildi. Tahsin Paşa’ya 4 Ağustos 1880’de *rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi* verildi ve maaşı Eylül 1880’de 1.500 kuruşa, Mart 1881’de ise 2.000 kuruşa çıkarıldı. 5 Şubat 1882’de *ula rütbesi saniye sınıf-ı mütemayizine* ve 23 Ağustos 1882’de *ula sanisine* yükseltildi. 3 Aralık 1884’te 2.150 kuruş maaşla aynı kalemde başkâtip yardımcılığına getirildi. 28 Ekim 1886’da *üçüncü rütbeden Osmanlı nişanı* ihsan edilerek 7 Temmuz 1888’de 3.500 kuruş maaşla Bahriye Nezareti Mektupçuluğuna getirildi. 12 Ocak 1889’da *ula rütbesi sınıf-ı evveli* verilerek, maaşı 2 Eylül 1889’da 4.500 kuruşa yükseltildi. 19 Mayıs 1890’da *ikinci rütbeden Mecidiye Nişanı* verilen Tahsin Paşa’ya 17 Şubat 1891’de *Girit Altın Madalyası* ihsan edildi³⁷. Tahsin Paşa, eski sadrazamlardan Mahmud Nedim Paşa’nın damadı Dâhiliye Müsteşarı Ahmed Refik’in kızı Fahire Hanım ile evlendi ve bu evlilikten bir kızı dünyaya geldi. Kayınpederi olan Ahmed Refik’in, Tahsin Paşa’nın maaşına 1.500 kuruş zam istemesiyle maaşı Ağustos 1893’te 6.000 kuruşa yükseltildi³⁸. 23 Ağustos’ta *imtiyazı nişanının altın ve gümüş madalyaları* ihsan edildi, 4 Eylül 1894’te terfiyen *rütbe-i bala* tevcih edilerek *tebdilen birinci rütbeden Osmanlı nişanı* ihsan buyuruldu³⁹.

Görüldüğü üzere Tahsin Paşa’nın rüştiye mezunu olmaktan öte bir eğitimi yoktu. Paşa, Mabeyn gibi sürekli yurtdışıyla temasları olan, İstanbul’daki elçiliklerle yazışmaları yürüten bir kurumun başında olmasına rağmen Türkçe dışında herhangi bir dil bilmiyordu. Oysa Sultan, ondan daha donanımlı, iyi eğitim almış, yabancı dil bilen pek çok kişi bulabilirdi⁴⁰. Sultan’ın asıl önem verdiği şey; dürüst,

37 BOA, DH. SAİD. d, 71, s. 95; BOA, Hazine-i Hassa Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri (HH. SAİD, d). 1, s. 201.

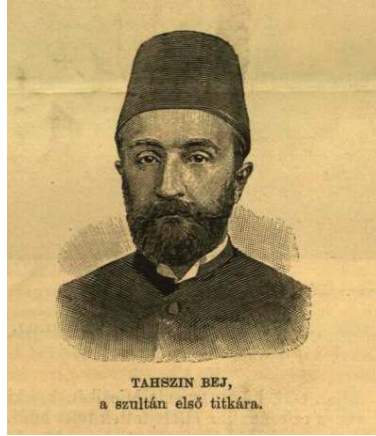
38 BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 81/187.

39 BOA, HH. SAİD, d. 1, s. 201; BOA, İrade-i Taltif (İ. TAL), 62/26.

40 BOA, DH. SAİD. d, 71, s. 95.

sadık, itaatkâr, kısaca söylemek gerekirse güven telkin eden bir memur bulmaktı. Öte yandan Sadaret'in ve farklı nezaretlerin mektubî kalemlerinde çalışmış tecrübe sahibi, bürokratik işleyişi iyi bilen bir kişi olması onun tercih edilmesinin diğer önemli sebebiydi. 1908 yılına kadar başkâtip olarak görev yapması Sultan'ın yönetim anlayışı adına isabetli bir tercih yaptığının göstergesidir.

Tahsin Paşa, başkâtiplik görevine getirildikten bir süre sonra Macaristan'da yayımlanan bir gazetede Sultan Abdülhamid'in üst düzey devlet erkânı sayılacak kişilerle birlikte haberi yapıldı. Burada bir fotoğrafının da yer aldığı Tahsin Paşa hakkında şu ifadeler yer almaktaydı: *Padişahın son başkâtibi Süreyya Paşa vefat edince onun yerine 35 yaşında olan Tahsin Bey göreve getirildi. Padişahın bütün işlerini bizzat yürüten Tahsin Bey'in siyasî mevkii son derece önemli ve itibarlıdır. Tahsin Bey'in Avrupa dillerine vukufu yok ise de gayet ciddi ve müstakim bir memurdur. Her gün sabah alafranga saat ondan gece yarlarına kadar vazifesıyla meşguldür. Hükümet idaresinin en muhtelif şubelerine ilişkin yazışmaları hazırlar ve bu yazıları ilgili yerlere gönderir*⁴¹.

Tahsin Paşa'nın *Vasarnapi Ujsag* gazetesinde yer alan resmi.

Tahsin Paşa göreve başladığında Başkâtîbet Dairesinin oldukça düzenli bir çalışma usulü vardı. Muameleler sistemli ve hızlı bir şekilde adeta makine düzeninde kayıtlara geçiriliyordu. Hiçbir kâğıt kaybolmadığı gibi işlerin sürüncemede kalması veya bir muamelenin gözden kaçması mümkün değildi. Bâbîâlî'nin veya nezaretlerin çalışma prensiplerini bilen Paşa, Başkâtîbet Dairesini bu anlamda çok üs-

41 *Vasarnapi Ujsag*, 22 Deczember 1895; *BOA, HR. SİY*, 190/52.

tün bulmuştu⁴². Bununla birlikte önceleri sadece Bâbiâli ile Yıldız Sarayı arasında yapılan yazışmaları yürüten Mabeyn, onun vazifeye başladığı dönemde saraya ait işlerin tamamının yürütüldüğü bir merkez oldu⁴³. Bu durum Paşa'nın iş yükünü ve sorumluluğunu artırdığı gibi aynı ölçüde itibarının da artmasına neden oluyordu.

Servet-i Fünun gazetesinin sahibi Ahmet İhsan, onu *Abdülhamid'in ruhsuz ve renksiz adamı* olarak tarif etmekteydi. Tahsin Paşa'yı yakından tanımadığını; ancak Mabeynde kâtip olan arkadaşlarından işittiğine göre Abdülhamid'in sözlerini tebliğ ve kendisine getirilenleri efendisine arz etmekle yetinen, kendiliğinden bu işlere bir fikir ilave etmeden otomatik surette vazife gören, Tahsin Paşa'dan kimseye zarar gelmediğini ifade etmekteydi⁴⁴. Soluk benizli, donuk ve hareketsiz yüzlü, kısıp bakışlı, siyah sakallı, kibar ve küçük biri olarak tarif edilen Tahsin Paşa'nın Sultan'a sadakati devrin tanıklarının dikkatini çekmekteydi. Rusya Sefareti Baş Tercümanı Maximov'a yakın gibi gözükse de bu Sultan'ın bilgisi ve onayı dâhilinde bir yakınlaşmaydı⁴⁵.

Tahsin Paşa hakkındaki bu olumlu tasvirlerle karşın toplum nezdinde onun itibar kaybetmesine sebep olan birtakım hususlar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri Başkâtip Tahsin Paşa imzasıyla gazetelere gönderildiği iddia edilen gizli bir talimatnamedir. Bu talimatname Tahsin Paşa'nın adının sansür ve yasak kelimeleri ile birlikte anılmasına neden olmuştur. Oysa gazetecilerin ve matbaacıların tepkisini çeken bu talimatnamenin Tahsin Paşa tarafından hazırlandığına dair herhangi bir kanıt bulunmuyordu⁴⁶. Bir diğer husus ise jurnallerdi. Journaller Tahsin Paşa'nın elinden geçmekte kimi zaman da jurnalde ismi geçen kişi onun tarafından sorgulanmaktaydı. Tahsin Paşa hatıralarında, Hırka-i Saadet Alayı öncesi bomba patlatılacağına dair bir ihbarın geldiğini ve bunun için Kilercibaşı Osman Bey'in suçlandığını belirtmiş; buna ilişkin yapılan soruşturmayı yürütürken yok yere suçlanan emektar Osman Bey'i sorgulamaktan duyduğu acıdan söz etmişti⁴⁷. Bu ve

42 Tahsin Paşa, *age.*, s. 7.

43 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet Bey, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 4.

44 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 145, 351, 352.

45 Herzl, *age.*, s. 1106, 1143; İzzet Paşa da hatıralarında Tahsin Paşa'nın Rus Sefareti ile irtibatına işaret etmekteydi. *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 64, 79, 121.

46 Fatmağül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 55.

47 Tahsin Paşa, *age.*, s. 144.

buna benzer sorgulama haberleri yayıldıkça Tahsin Paşa ve saray görevlilerine duyulan öfke artıyordu. 1907 yılında Erzurum'da vergiden kaynaklanan ayaklanma sırasında Arap İzzet Paşa ve Tahsin Paşa gibi üst düzey devlet adamlarının rüşvetçilikle suçlanması da halk nezdindeki kötü imajlarının bir göstergesiydi⁴⁸.

Saray'daki Nüfuz Mücadelesi ve Tahsin Paşa

Tahsin Paşa'nın görev yaptığı yıllarda saraydaki nüfuz mücadelelerinden bütünüyle uzak durması mümkün değildi. Bu mücadelelerde bazen taraf, bazen rakip veya düşman olarak görülmekteydi. Kimi zaman da bazı devlet görevlileri içinde buldukları durumdan dolayı Tahsin Paşa'yı sorumlu tutmaktaydı. Örneğin Cebel-i Dürüz Islahat Müfettişi ve Eski Bitlis Valisi Abdülmecid Hulusi Bey, Tahsin Paşa'nın kendisini rakip gördüğünü ve İstanbul'dan uzak tutmak için çalıştığını düşünmekteydi. Abdülmecid Hulusi Bey, mağduriyetini beyan ederek Tahsin Paşa'yı doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'e şikâyet etmişti⁴⁹. Diğer taraftan Tahsin Paşa, destek verdiği kişilere tavassutta bulunuyordu. 1907 yılında Trabzon'da yaşanan olaylardan dolayı görevden alınıp Konya valiliğine atanan Vali Reşad Bey, Tahsin Paşa'nın himayesi sayesinde Konya valiliği yerine protokolde daha üst sırada olan Edirne valiliğine atanmıştı⁵⁰.

Tahsin Paşa'nın göreve başlamasından bir süre sonra Arap veya Holo İzzet olarak tanınan İzzet Paşa, Mabeyn ikinci kâtibi olarak atandı. Şam'ın seçkin ailelerinden Abidzâdelere mensup olan İzzet Paşa, becerikliliği ve zekâsıyla kısa sürede Sultan'ın güvenini kazanmayı başarmıştı. Saraydaki Arapça yazışmalardan sorumlu olan İzzet Paşa, statü olarak yüksek bir mevkide olmamasına rağmen saray çevresinde pek çok konuda etkisi ve nüfuzu hızla artmıştı. Türkçe, Arapça ve Fransızca'yı iyi derecede bilen İzzet Paşa, Şam'daki büyük ailelerle Sultan Abdülhamid arasında aracılık yapmakta, aynı zamanda yabancı misyonlar arasındaki ilişkiyi de sağlamaktaydı. Çok geçmeden İkinci Kâtip İzzet Paşa ile Başkâtip Tahsin Paşa arasında bir nüfuz mücadelesi ortaya çıktı⁵¹.

Her iki saray adamını da tanıdığını iddia eden Theodor Herzl, 1901 Mayıs'ında gördüğü Tahsin Paşa'dan soğuk, kayıtsız biri; İzzet Paşa'dan ise her an saldırıya hazır bir kaplan olarak bahsetmektedir. İşlerin İzzet Paşa tarafından yürütül-

48 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erdal, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 82.

49 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 14/146.

50 Kansu, *age.*, s. 61.

51 Georgeon, *age.*, s. 531-532.

düğünü düşünen Herzl, ikisi arasındaki rekabette İzzet Paşa'yı daha etkin görmekteydi⁵². Benzer bir karşılaştırmayı Mabeyn mütercimlerinden İsmail Müştak Bey de yapmıştır. İsmail Müştak, Tahsin Paşa'yı durgun, karşısında çekinilmeden konuşabilecek ancak zeki olmayan, İzzet Paşa'yı ise hareketli bir yapıya sahip ve inceleyici bakışları olan birisi şeklinde tarif etmiştir. Tahsin Paşa'nın namazlarını kılıp orucunu tuttuğunu ve saraydaki dindar kişilerden biri olduğunu söyleyen İsmail Müştak Bey, buna karşılık İkinci Kâtip İzzet Paşa'nın oruç ve namazla hiç ilgisinin olmadığını belirttikten sonra bu durumun Sultan nezdinde bir fark yaratmadığını, Sultan'ın görevlileri dindar olup olmadığına göre değil, sadakatine göre değerlendirdiğini ifade etmiştir. Aynı kâtibe göre Tahsin Paşa, Sultan'ın aynasıydı. Sultan ne derse uygular ve onu doğru kabul ederdi. Onun gözü Sultan'ın gözüyle görür, kulakları Sultan'ın kulaklarına göre işitirdi. Hisleri ve zevki de Sultan'ınkine göre şekillenirdi⁵³. Sultan Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi olan Ali Cevat Bey de Tahsin Paşa hakkında; "gayet terbiyeli, nazik, akrabasını koruyan, halim, selim, bilgisi yüzeysel, aldığı emri olduğu gibi uygulamaya gayret gösteren biriydi" ifadelerini kullanmaktadır⁵⁴.

Tahsin ve İzzet beyler, 1902 yılında vezir rütbesi almış ve bundan sonra paşa olarak anılmışlardır⁵⁵. Bu rütbe sivil memurların elde edeceği son merhale olup askeriyede müşirliğe denkti. Tahsin ve İzzet paşaların nüfuzları, artık nazırların çoğundan daha güçlüydü. Sultan II. Abdülhamid'i Yıldız Sarayı'nda defalarca ziyaret eden Vambery, İzzet Paşa hakkında şu önemli değerlendirmelerde bulunmuştu;

İzzet Bey, Sarayın ve ülkenin kaderinin gerçek ve tartışılmaz hâkimidir. Padişah ona Tanrı tarafından yollanmış bir hikmet, zekâ ve devlet adamlığı kaynağı olarak bakmaktadır. İzzet'e sadece devlet mekanizması değil kendi şahsını bile teslim etmiştir. Sabahtan akşama kadar Saray'dan çıkmayan İzzet, Efendisinin oda kapısında yatmaktadır. Elçiler onun küçük odasında birçok saatler geçirdikten sonra ve ancak onun kanahyla hükümdarla görüşme imkânı bulabilmektedirler. Bu olağanüstü adamın kurnazlığı, zekâsı, bellek gücü ve çok yönlülüğü beni de şaşırttı. İzzet rakibi olabileceği her kişiyi Padişahın titizlikle uzak tutmaktadır... İzzet, sadece Saray'da

52 *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Vol. III, translated by Harry Zohn, New York-London 1960, s. 1129.

53 İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, DBY Yayınları, İstanbul 2010, s. 24, 86-87.

54 Ali Cevat Bey, *age.*, s. 4.

55 *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1321, s. 105.

ve Bâbüâlî'de değil tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda en nefret edilen kişi olmuştur. Ne var ki şu anda kimse ona zarar verecek durumda değildir⁵⁶.

Vambery'in bu ifadeleri Padişah nezdinde Tahsin ve İzzet paşalar arasındaki rekabette İzzet'i daha itibarlı bir noktaya koymaktadır.

Tahsin ve İzzet paşalar arasındaki mücadele, sarayda bir bilgi ağı oluşturma çabasında da kendisini göstermiştir. Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra hazırlanan bir kitapçıkta Tahsin Paşa'ya ve İzzet Paşa'ya bilgi sağlayan devlet adamlarının listesi verilmiştir. Bu listede Tahsin Paşa'ya bilgi sağlayan ve *Tahsin Paşa avanesi* olarak işaret edilen hafiyelerin en başında Selim Melhame, Necip Melhame, Habip Melhame ve Haşim paşalar gelmekteydi. İzzet Paşa'nın haber aldığı kişilerin başında ise Posta ve Telgraf Mektupçusu Bekir Sıtkı Efendi geliyordu. Bu kişi postanede çalışıyor olması hasebiyle önem arz eden haberleri İzzet Paşa'ya ulaştırabiliyordu⁵⁷.

İki güçlü kâtip arasındaki yaşanan rekabet nazırlar, vekiller, paşalar ve diğer devlet adamlarının ikisinden birini tercih etmesine neden olmaktaydı. Son Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey, II. Meşrutiyet'in siyasi ortamında Tahsin ve İzzet paşaları şu şekilde değerlendirmiştir: *Tahsin Paşa erazil ve esafîle, İzzet Paşa ise oldukça erbab-ı haysiyete iltifat ederdi. İzzet Paşa, on on iki senede beş altı yüz bin liralık bir servet edindiği halde, Tahsin Paşa eline o kadar para geçmiş iken idaresizliğinden ve ailesinin israfından dolayı saraydan borçlu çıktı. İzzet Paşa, meşrutiyetin ilanıyla birlikte durumu kestirip İngiltere'ye kaçtığı halde Tahsin Paşa İstanbul'da kaldı akabinde sürgüne tabi tutuldu*⁵⁸.

Tahsin ve İzzet paşaların rekabeti hakkında değerlendirme yapanlardan biri de gazeteci ve devlet adamı Celal Nuri'dir. Tahsin Paşa'nın ölümünden sonra *Vakit* gazetesindeki "Osmanlı Devleti Ölüirken" başlıklı köşesinde şunları yazmıştır:

II. Abdülhamid'in sarayında isimleri olmamakla beraber partiler mevcuttu. Bunlardan birinin temsilcisi Mahmud Nedim Paşa'nın torununun kocası olan Kara Tahsin Paşa'ydı. Kara Tahsin, Sultan Abdülhamid'in aynasından başka bir şey değildi. Padişah gülerse o da güler, ağlarsa o da ağlar. Padişahın elidir, ayağıdır; kafası değildir. Abdülhamid'in bu zata yüzde yüz emniyeti vardır.

56 Öke, *age.*, s. 164-165.

57 İlnur Haydaroğlu, "II. Abdülhamit'in Hafiyeciler Teşkilâtı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/30, 1997, s. 166-167.

58 *Son Vak'ânüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 138.

Adı olmayan diğer partinin temsilcisi ise Arap İzzet'ti. Arap İzzet entrika kuvvetinden dolayı bu makama gelmişti. Hatırı sayılırlardan birinin damadı değildi, Suriyeli, Şamlydı. Padişah, Tahsin Paşa'nın ne avanak olduğunu bildiğinden ondan bir fikir, bir mütalaa beklemezdi. Lakin Arap İzzet'in zekâsına itimat ederdi.

En adi bir işte bile Arap İzzet'le Kara Tahsin'in aynı fikirde bulunması Abdülhamid için ölümle birdi. Demek ki bunlar ittifak ettiler, padişaha karşı ikisi de cephe aldılar. O gece padişah uyumazdı. Lakin başkâtip ve ikinci kâtip bu kadar tecrübesiz mi? Kara Tahsin'in kara dediğine Arap İzzet mutlaka beyaz demekle mükelleftir. Sultan Abdülhamid kabineyi Sadrazama tayin ettirmezdi. Kabinede derhal iki parti tebarüz ederdi. Bu partilerden biri şöyle böyle Kara Tahsin'e öteki Arap İzzet'e bakardı. Tahsin Paşa, padişaha gerçekten sadıktı⁵⁹.

“Kâtiplerine elini göstermeyen Sultan, İzzet üzerinden yaptıklarını Tahsin'den uzak tutmaktadır” diyen Theodor Herzl de benzer bir betimleme yapmaktaydı. Ayrıca Herzl, saraydaki bazı görevliler tarafından İzzet Paşa'ya yakın olması durumunda Tahsin Paşa'nın ona düşman olacağı hususunda uyarılmıştı⁶⁰.

Tahsin Paşa, hatıralarında İzzet Paşa hakkında hakaretamiz ifadeler kullanmazken, İzzet Paşa hatıralarında 1897 Yunan Harbi'ndeki tutumundan dolayı Tahsin Paşa'yı ihanetle suçlamıştır. Ayrıca aynı yerde Tahsin Paşa'nın ve avanesinin her gün bir yalanla uğraştığını, *adi bir adam* olduğunu ifade etmekteydi⁶¹.

Tahsin Paşa'ya Başkâtipliği Döneminde Verilen Nişanlar ve Madalyalar

Mabeyn Başkâtibi olarak görev yaptığı dönemde Sultan II. Abdülhamid tarafından Tahsin Paşa'ya 11 madalya, nişan ve rütbe verilmiştir. Görünürde herhangi bir karşılık beklemeden verilen bu madalya, nişan ve rütbelere aslında soyut bir karşılık beklendiği söylenebilir. Sultan bu sayede hizmetindekilerin kendisine sadık birer kişi olarak kalmasını sağlayıp, onların üzerindeki nüfuzunu ve denetimini artırmaktaydı. Tahsin Paşa'nın aldığı madalyalardan en dikkat çeken 18 Haziran 1901 tarihinde kendisine ihsan edilen Tahlisiye Madalyası'dır⁶². Tahlisiye Madalyası, can kurtarmak için fiili olarak hizmet görenlere verilir. 1892 yılında

59 Celal Nuri, agm., s. 4.

60 Herzl, *age.*, s. 1120, 1264.

61 *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, s. 78, 232.

62 BOA, İ. TAL., 255/38.

çıkarılan bir nizamname ile bu madalyanın yangında ateş içinde kalanları, deniz, nehir ve gölde boğulmak üzere olanları, yıkılan bina ve duvar altında kalıp kurtulmak imkânı bulamayanları ve türlü felaketlerden kurtulmak imkânı olmayanları kurtarmak için kendi canlarını tehlikeye atarak gayret gösterenlere verileceği bildirilmişti⁶³. Dikkat çekici olan husus bu madalyanın verildiğinin gazeteler yoluyla duyurulmamasının emredilmesi⁶⁴.

Tahsin Paşa'ya yabancı devletler tarafından 14 nişan verildi. Bu nişanların büyük bir kısmı siyasi saiklerle verilmişti. Nitekim 3 Ağustos 1899'da Fransa tarafından Tahsin Paşa, Kemaleddin Paşa ve Sultan'ın damadı Nureddin Paşa'ya İkinci Rütbeden Legion d'Honneur Nişanı verilmesi İngiliz basınına yansdı⁶⁵. *Times* gazetesi bu üç madalyanın verilmesini Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerinde takip ettiği politika değişikliğine bağlamaktaydı. Gazete bu durumu Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik çıkarlarından bahsederek Osmanlı Devleti ile bozulan ilişkilerini tekrar tamir etme yolunu seçtiği şeklinde yorumlamaktaydı⁶⁶. Benzer şekilde Osmanlı-Sırbistan sınır olayının son bulması ve meselenin tekrar yaşanmasının önüne geçilmesi amacıyla bir araştırma komisyonu kurulması üzerine Sırp Kralı Alexander, Başkâtip Tahsin Paşa ile birlikte Sadrazam Halil Rifat Paşa ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya da White Eagle Nişanı verdi⁶⁷. Nişanlar verildikten sonra özellikle Osmanlı Devleti'nin yurt dışında bulunan temsilciliklerinde görev yapan üst düzey hariciyeciler, Tahsin Paşa'yı çektikleri telgraflarla kutluyorlardı⁶⁸.

Tahsin Paşa'ya Sultan II. Abdülhamid Tarafından Verilen Nişan, Madalya ve Rütbelere		
1.	Tebdilen Birinci Rütbeden Mecidiye Nişanı	28 Aralık 1894 ⁶⁹
2.	Birinci Rütbe-i Osmanî Nişanı	24 Mart 1895 ⁷⁰
3.	Murassa İftihar Madalyası	6 Ekim 1895 ⁷¹
4.	Murassa Osmanlı Nişanı	18 Kasım 1895 ⁷²

63 Pakalın, *age.*, C III, s. 374

64 BOA, İ. TAL, 255/38.

65 BOA, İ. TAL, 181/101.

66 *The Times*, 5 August 1899, s.10.

67 *The Times*, 25 July 1899.

68 BOA, Hariciye Nezareti Şifre Kalemî (HR. ŞFR.3), 488/27; BOA, HR. ŞFR.3, 488/68; BOA, HR. ŞFR.3, 721/49.

69 BOA, İ. TAL, 67/45.

70 BOA, İ. TAL, 74/73.

71 BOA, DH. SAİD. d, 71, s.95.

72 BOA, İ. TAL, 86/87.

5.	Murassa İftihar Nişanı	1 Mart 1896 ⁷³
6.	Murassa Mecidiye Nişanı	7 Mayıs 1897 ⁷⁴
7.	Yunan Muharebesi Madalyası	31 Ağustos 1897 ⁷⁵
8.	Altın Liyakat Madalyası	3 Şubat 1900 ⁷⁶
9.	İmtiyaz Nişanı	31 Ağustos 1900 ⁷⁷
10.	Tahlisiye Madalyası	18 Haziran 1901 ⁷⁸
11.	Vezaret (Paşa) Rütbesi	31 Ağustos 1902 ⁷⁹
Tahsin Paşa'ya Yabancı Devletler Tarafından Verilen Nişanlar		
12.	İran Devleti; Şir-i Hurşid Nişanı	17 Mart 1896 ⁸⁰
13.	Sırp Hükümeti; Birinci Rütbeden Takova Nişanı	26 Ekim 1897 ⁸¹
14.	Bulgaristan Emareti; Murassa Saint Alexandre Nişanı	4 Mart 1898 ⁸²
15.	Alman İmparatoru Birinci Rütbeden Aigle Rouge Nişanı	16 Kasım 1898 ⁸³
16.	Fransa; İkinci Rütbeden Legion d'Honneur	3 Ağustos 1899 ⁸⁴
17.	Sırbistan; Birinci Rütbeden White Eagle Nişanı	9 Ağustos 1899 ⁸⁵
18.	Rusya; Murassa Saint Anne Nişanı	6 Eylül 1900 ⁸⁶
19.	İran; Murassa Şir ü Hurşid Nişanı	2 Ekim 1900 ⁸⁷
20.	İtalya; Birinci Rütbeden Saint Lazare Moris Nişanı	18 Ekim 1900 ⁸⁸
21.	Romanya; Birinci Rütbeden Etoile de Roumanie Nişanı	31 Temmuz 1901 ⁸⁹

73 BOA, İ. TAL, 91/57.

74 BOA, İ. TAL, 112/86.

75 BOA, İ. TAL, 120/63.

76 BOA, İ. TAL, 201/71.

77 BOA, İ. TAL, 223/28.

78 BOA, İ. TAL, 255/38.

79 BOA, DH. SAİD. d, 71, s.95.

80 BOA, İ. TAL, 93/24.

81 BOA, İ. TAL, 122/55.

82 BOA, İ. TAL, 132/8.

83 BOA, İ. TAL, 157/58.

84 BOA, İ. TAL, 181/101.

85 BOA, İ. TAL, 184/89.

86 BOA, İ. TAL, 224/9.

87 BOA, İ. TAL, 227/63.

88 BOA, İ. TAL, 227/93.

89 BOA, İ. TAL, 256/101.

22.	İran; Murassa Timsal-i Şahî Nişanı	16 Ocak 1902 ⁹⁰
23.	Grandük Oldenburg; Birinci Rütbeden Liyakat Nişanı	8 Nisan 1902 ⁹¹
24.	Yunanistan; Birinci Rütbe Saint Sauveur Nişanı	27 Nisan 1902 ⁹²
25.	Avusturya; Birinci Rütbeden Couronne de Fer Nişanı	8 Ağustos 1905 ⁹³

Tahsin Paşa'nın aldığı nişanların yanı sıra, birçok akrabası da çeşitli nişanlara layık görülmüştü. 1 Nisan 1895'te Tahsin Paşa'nın karısına Birinci Rütbeden Şefkat Nişanı⁹⁴ 29 Mayıs 1896'da kızına İkinci Rütbeden Şefkat Nişanı⁹⁵, 25 Nisan 1899'da ise kız kardeşine İkinci Rütbeden Şefkat Nişanı verildi⁹⁶. 13 Şubat 1903'te ise kız kardeşi ve halasının kızına tebdilen Birinci Rütbelerden Şefkat Nişanı ihsan edildi⁹⁷. 30 Mayıs 1903'te kızının Şefkat Nişanı, Birinci Rütbeye tebdil edilirken⁹⁸ 29 Haziran 1903'te halası İkinci Rütbeden Şefkat Nişanına layık görüldü⁹⁹.

Diğer İhsanlar ve Borçlar

Tahsin Paşa başkâtiplik vazifesine getirildikten sonra Sultan Abdülhamid, onun için bütün masrafları şahsî hazinesinden karşılanmak üzere bir konak yapılmasını emretti. Haziran 1897'de tamamlanarak Tahsin Paşa'ya teslim edilen konak¹⁰⁰, Teşvikiye Karakolunu geçince, Mabeynci Faik Bey'in ve Ömer Rüştü Paşa'nın konaklarının bulunduğu sırada Narmanlı Apartmanı'nın yerindeydi¹⁰¹. Bu konak yapılırken, Tahsin Paşa'nın kullandığı konak da 1895 yılında masrafı Sultan'ın şahsî hazinesinden karşılanmak üzere tamir edilmişti¹⁰². Tahsin Paşa'nın Teşvikiye

90 BOA, İ. TAL, 269/83.

91 BOA, İ. TAL, 275/50.

92 BOA, BEO, 1835/137621.

93 BOA, İ. TAL, 371/26.

94 BOA, İ. TAL, 75/25.

95 BOA, İ. TAL, 97/67.

96 BOA, İ. TAL, 171/55.

97 BOA, İ. TAL, 295/8.

98 BOA, İ. TAL, 279/1.

99 BOA, İ. TAL, 306/7.

100 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 52/90.

101 *Akşam*, 25 Kânunuevvel 1938, s.8.

102 BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı (ML. EEM), 218/40; Tamir edilen konak, Maçka Caddesi ile Hüsrev Gerede Caddesi'nin Teşvikiye Meydanı'nda birleştiği köşede yer alan üç katlı kâgir bir konaktı. M. Burak Çetintaş, "Osmanlı Sivil Mimarlığı Bağlamında

Mahallesi'nde bulunan bu konağında 1911 yılının sonlarına doğru Almanya vatandaş nakliye taburu komutanı bir kaymakam ikamet ediyordu¹⁰³. Daha sonra İcra Dairesince haczedilerek satışa çıkarılan konak, Sultan Abdülhamid'in oğlu Şehzade Abdürrahim Efendi tarafından satın alınmıştı¹⁰⁴.

Tahsin Paşa'nın bu iki konak dışında bir konağı daha vardı. Bu konak, Başmimar Serkiz Bey'in evi olup Padişah iradesiyle 24 Temmuz 1900'da 100.000 kuruşa satın alınarak Tahsin Paşa'ya tahsis edilmişti. Bu konak Beyoğlu'nda Kâtip Mustafa Çelebi Mahallesi, Büyükparmak Kapı Sokağı'nda 3, Küçükparmak Kapı Sokağında 3 hane olmak üzere toplam 6 haneden oluşan bir konaktı¹⁰⁵. 1900 yılında Tahsin Paşa'ya hediye edilen bu konağa Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra el konulmuş ve konak 1909 Temmuz'unda da Evkaf Hazinesine kaydedilmişti. Tahsin Paşa'nın konağına tahmini olarak 360.000 kuruş bedel biçildi. Paşa'nın buradaki konağında bulunan 3 hane Kâtip Mustafa Çelebi vakfına, 3 hane ise Harameynü's-Şerifeyn Vakfının sadis cihetine tabi vakıftandı. El koyma ve vakıf hazinesine aktarım sırasında 21.525 kuruş bedel biçilen bir arsa da kayıtlara dâhil edildi. Anlaşıldığı kadarıyla Tahsin Paşa'ya Saraçhane Mimar Ayas Mahallesi, Mahmud Efendi Mektebi Sokağı'nda bir de arsa verilmişti. Arsa ise mazbut vakıflardan olan Kâtip Sinan Efendi Vakfına aitti¹⁰⁶.

Tahsin Paşa'nın Feneryolu'nda bugün Filizi Köşk olarak anılan bir köşkü vardı¹⁰⁷. Tahsin Paşa'nın bu dört konak ve köşkü dışında, Erenköy'de Çiftchavuzlar denilen yerin solunda, eşinin ve kızının denize rahat bir şekilde girebilmesi için satın aldığı bir köşkü daha vardı¹⁰⁸. Ancak bu köşkü daha ziyade damadı Fuad kullandı. Fuad bu köşkten ayrılmaz, etrafına topladığı kişilerle kimi zaman içkili meclislerde eğlenirdi. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra bu köşk önce Ali Muhiddin Hacıbekir Bey, ardından Avukat Kocabaş Arif Bey tarafından satın alındı¹⁰⁹. Devrin tanıklarından Münir Süleyman, Paşa'nın damadı Fuad hakkında şu ifadeleri

Teşvikiye/Nişantaşı Sarayları ve Konakları", *Dolmabahçe Mekânın Hafızası*, derleyen: Bahar Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 182,184.

103 BOA, Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyet Evrakı (HR. UHM), 112/19.

104 BOA, BEO, 4023/301718.

105 BOA, ML. EEM, 349/37.

106 BOA, BEO, 3591/269318.

107 Filizi Köşk 1991 yılında Milli Saraylar Daire Başkanlığı yönetimine devredilmiştir. 16 Mart 1995 tarihli *TBMM Hesaplarını İnceleme Komisyonu Raporu*, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, s. 4.

108 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1957.

109 *Akşam*, 19 Nisan 1995,

kullanılmaktaydı: *Topkapı meyhanelerini sevenlerden birisi Tahsin Paşa'nın damadı Fuad'dı. Burada turşu ile rakı içmeyi çok severdi. Meşhur Tanburacı Osman Pehlivanı da daima yanında bulundururdu*¹¹⁰.

Sultan Abdülhamid tarafından Tahsin Paşa için yapılan bir diğer ihsan da 25 Ekim 1898'de Milas'ta bulunan Hacı Bedromos'un çiftliğidir. Hacı Bedromos'un vefat etmesi üzerine 1.000 lira olan çiftliğin bedeli Hazine-i Hassa'dan ödenmiş ve çiftlik Paşa'ya hediye edilmiştir¹¹¹.

Tahsin Paşa'nın Hereke Fabrikası'ndan satın aldığı kumaş ve sair ürünlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Görev süresi boyunca Hereke Fabrikası'ndan kumaş satın almış, borçlanmış ve sürekli borç ödemek zorunda kalmıştır¹¹². Öyle ki Tahsin Paşa'nın 26 Şubat 1904'te Hereke Fabrikası'na olan borcu 263.943 kuruş 78 santime ulaşmıştı. Nitekim görevden alındıktan sonra borcu 499.241 kuruşa yükselmiş, bu borç 13 Şubat 1909'da affedilmiş ve Paşa'nın borç kaydı silinmişti¹¹³.

Tahsin Paşa'nın Tutuklanması ve Sürgün Edilmesi

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden sonra Sultan Abdülhamid yönetimi üzerinde basın yoluyla bir kamuoyu baskısının oluştuğu görülmektedir. Dönemin basını incelendiğinde ilk başlardaki eleştiriler Sultan Abdülhamid'in şahsından ziyade Saray görevlileri üzerinden yapılmıştır¹¹⁴. Örneğin 26 Temmuz 1908'de bir grup, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın da aralarında bulunduğu bazı yüksek rütbeli saray görevlilerinin işten el çektilmesi için Yıldız Sarayı'na yürümüş, Sultan, gelen grubun talebini kabul etmeyince ertesi gün tekrar saraya yürüyen grup aynı teklifi yinelemişti¹¹⁵. Bu sırada Sultan'ın yakın çevresinden bazı kimseler yurt dışına kaçmıştı. Basının ve kamuoyunun tepkisine yol açan kaçaklardan ilki Sultan Abdülhamid'in gözde paşalarından ve saray hafiyeye-

110 *Akşam Postası*, 9 Mayıs 1943.

111 BOA, İ.HUS, 71/53; BOA, BEO, 1255/94074.

112 BOA, ML. EEM, 216/64; BOA, ML. EEM, 224/90; BOA, ML. EEM, 219/64; BOA, ML. EEM, 221/52; BOA, ML. EEM, 224/74; BOA, ML. EEM, 250/40; BOA, ML. EEM, 261/1; BOA, ML. EEM, 260/61; BOA, ML. EEM, 261/66; BOA, ML. EEM, 267/25; BOA, ML. EEM, 283/18; BOA, ML. EEM, 286/24. Borç kaydının silindiğine dair südur eden 20 Muharrem 1327 (11 Şubat 1909) tarihli hususî irade, BOA, Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH. İ), 234/62.

113 BOA, ML. EEM, 733/67.

114 Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38 (Mart 2008), s. 148; *Tanin*, 19 Temmuz 1324, s. 3.

115 Kansu, *age.*, s. 139-140.

lerinden Selim Melhame'ydi. Yıllarca Ziraat, Orman ve Meadin nazırlığı yapmış olan Selim Melhame, 28 Temmuz'da bir İtalyan gemisiyle İstanbul'dan firar etti. 15 yıl boyunca ülkenin maden kaynaklarının kendi denetimi altında bulunmasından yararlanarak büyük miktarda servet edinmişti. Yine Tanin gazetesinin verdiği habere göre Tahsin Paşa, Melhame ailesinden Habib Melhame'nin pasaport muamelesi için aracı olmuştu. Selim Melhame'nin bütün servetini yanına alarak kaçması¹¹⁶ ve Melhame ailesinden Habib Melhame'nin de firara teşebbüs etmesi kamuoyunun dikkatini Tahsin Paşa'ya yöneltmişti¹¹⁷.

Selim Melhame'nin firarından birkaç gün sonra daha büyük bir sarsıntıya neden olan bir firar gerçekleşti. Bu kez Saray'ın kirli işlerinin arkasında olduğu iddia edilen Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa kaçmıştı. Tanin gazetesinin haberine göre Şûrâ-yı Devlet Müdde-i Umumiliği, Selim Melhame, Arap İzzet ve benzer diğer kişiler hakkında soruşturma ve mallarının haczi için harekete geçmişti. Bunu haber alan İzzet Paşa firara karar vermiş¹¹⁸ ve İngiliz bandıralı Marya adlı gemiyle İstanbul'dan ayrılmıştı. Paşa'nın içinde bulunduğu gemi Çanakkale'de durdurulmuş ve durum İstanbul'a haber verilmişti. Konudan haberdar olan İngiliz sefaretinin girişimleri neticesinde gemi yoluna devam etmişti. Ayrıca Paşa'nın yanında Hicaz demiryolu merasiminde hazır bulunmak üzere Suriye'de görevlendirildiğine dair Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa tarafından imzalanmış bir belgenin bulunması olası bir alkoymanın önüne geçen diğer bir husustu¹¹⁹.

Bu firar her ne kadar İngilizlerin müdahalesiyle gerçekleşmiş gibi görünse de Sultan Abdülhamid tarafından da bilindiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ayşe Osmanoğlu, İzzet Paşa'nın firardan önce Sultan Abdülhamid'le görüşüp O'na veda ettiğini belirtmektedir¹²⁰. Öte yandan Tahsin Paşa'nın görev süresi boyunca rakibi olan İzzet Paşa'nın Sultan'ın izni veya bilgisi olmadan kaçmasına kolayca göz yumması

116 *II. Meşrutîyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, İstanbul 2008, s. 37. Selim Melhame, Bosna'da Corriere della Sera muhabirine verdiği röportajda, ailesiyle tatil yapıp dinlenmek için hükümetten izin alarak geldiğini ve tüm enerjisiyle ülkesine hizmet verdiğini söylemişti (*Pro Armenia*, 20 Aout 1908, s. 1345).

117 *Tanin*, 19 Temmuz 1324, s. 3.

118 *Tanin*, 20 Temmuz 1324, s. 3.

119 *Tanin*, 21 Temmuz 1324, s. 3; Kansu, *age.*, s. 139-140; *The Lachlander*, 8 December 1909; *Servet-i Fünûn*, 21 Temmuz 1324, s. 4. *Pro Armenia* adlı gazete İzzet Paşa'nın İstanbul'dan ayrılırken yanına 15 milyon frank aldığı ve ayrıca kaçabilmek için de 30.000 lira harcama yaptığını yazmıştır (*Pro Armenia*, 20 Aout 1908, s. 1345).

120 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986, s. 132.

akla uygun görülmemektedir. Muhtemelen Sultan Abdülhamid, tahkikatlar başlayınca, Meşrutiyet öncesi dönemle ilgili çok şey bilen İzzet Paşa'nın kaçmasının kendisi için de makul olduğuna karar vermişti. Sultan'ın cuma selamlığına çıkmasına mâni olduğuna dair hakkında söylentiler çıkan Tahsin Paşa, İzzet Paşa'nın yurtdışına kaçışından sorumlu tutularak 4 Ağustos 1908'de görevinden alınmış ve yerine Ali Cevad Bey tayin edilmiştir¹²¹. Bu sebeple 5 Ağustos 1908'de Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, İstanbul Şehremini Reşid Paşa, Tophane Müşiri Zeki Paşa, Ebulhüda Efendi ve oğlu Seribriktar Kâmil Bey ile birlikte alkonularak Zabtiye Nezaretine götürüldü. Zaptiye Nezaretine götürülenlerden sadece Hasan Rami Paşa hakkında soruşturma başlatılmış, diğerleri hakkında herhangi bir soruşturma açılmamıştı. *Tanin* gazetesi, tutuklu bile addedilemeyecek bu kişilerin alkonulmalarını iki hususa bağlamaktaydı. Birincisi, halkın bunlara karşı olan nefretini yatıştırmak; ikincisi, bunlara karşı ahali tarafından bir saldırı olmasını engellemektir. Gözaltındakiler bir gün sonra Harbiye Nezaretine götürüldüler. Bunları ziyarete giden *Tanin* gazetesi Başyazarı Hüseyin Cahit; Tahsin, Rami, Memduh, Reşid ve Zeki paşaların Süleymaniye Kışlası'nda bir odada tutulduğunu ve her birini pek üzgün gördüğünü hatta Tahsin Paşa'nın başını bile çevirip kendisine bakmadığını ifade etmiştir¹²².

Başkâtip Tahsin Paşa, Serasker Rıza Paşa, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, Serasker Kapısı'nda bulunan Bekirağa Bölüğü'ne hapsedildiler¹²³. Tahsin Paşa'nın Bekirağa Bölüğü günleri 3 Eylül 1908'e kadar devam etti. Daha sonra Tahsin Paşa, Memduh Paşa, Reşid Paşa, Ebulhüda Efendi ve oğlu Sadrazamlık makamından gelen emir üzerine Büyükkada'ya nakledildiler¹²⁴. Tahsin Paşa, Büyükkada'da gözaltında tutulurken aleyhinde birçok şikâyet vuku bulmuş ve dava açılmıştı. Genel-

121 Ali Cevat Bey, *age.*, s.3,163; Kansu, *age.*, s.167-168; Michel de Grèce, *II. Abdülhamid Yıldız Sürgünü*, çev. Derman Baylaş, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s. 274; *Tanin*, 23 Temmuz 1324, s. 3.

122 *Tanin*, 25 Temmuz 1324, s.3; *Tanin*, 26 Temmuz 1324, s. 3.

123 Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatının Tarihi*, haz. Ö. H. Özalp, Y. R. Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 201-202.

124 BOA, ZB, 353/2. Tahsin Paşa'nın hanımı dolayısıyla akrabası olan gazeteci Süleyman Tefvik, Büyükkada'da Tahsin Paşa'yı ziyaret etmişti. Aralarında geçmişten yaşanan kötü anılara rağmen dostane bir havada geçen görüşmede Süleyman Tefvik, kalemi, gazetesi ve bütün arkadaşlarının Tahsin Paşa'nın emrine amade olduğunu, her türlü yardıma hazır olduğunu söylemişti. Süleyman Tefvik, *arkadaşlarının hepsi uzun memuriyetinizde kimsenin evini yıkmadığımızı bilirler deyince Tahsin Paşa'nın gözyaşları sakalına doğru yuvarlanmıştı* (Süleyman Tefvik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, DBY Yayınları, İstanbul 2011, s. 260).

likle zimmete para geçirme, kanuna aykırı davranma, para tahsiliyle¹²⁵ ilgili şikâyetlerden biri Paşa'nın Gönen'de mutasarrıf olduğu Akdoğan Çiftliği'yle ilgiliydi. Bu çiftliğe usulsüz bir şekilde arazi dâhil ettiği iddia edilmekteydi¹²⁶. Tahsin Paşa, mahkemede davalarla ilgili ifade vermek istemişse de Büyükkada'dan ayrılması uygun bulunmadığı için ifadesinin ikametgâhına gönderilecek bir memur aracılığıyla veya yazılı olarak alınmasına karar verildi¹²⁷. Tahsin Paşa, savunmasında kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinde izlenen siyasetten mesul tutulamayacağını ve kendisinin emir kulu olduğunu savunmasında şöyle ifade etmiştir:

Acizleri esasen bir filin faili ve bir emrin sahibi değildir. Hakkımda meydana gelen galeyandan korunmak için adada ikamet etmek uygun bulunduğu vakit de ondan önceki durumda da bana yapılan haksız muamele hükümetin kurulamaması, kolluk kuvvetlerinin acz içinde olmasına bağlanıyordu. Artık hükümet kurulmuş, kolluk kuvvetleri kontrolü sağlamış, Mebusan Meclisi açılmıştır. Bu sebeple masumiyet karinesine dikkat edilerek kanunî sürecim işletilmelidir. Hakkımda kanunen bir takibat yapılması gerekirse görevlilerin işini yapması doğaldır. Şayet Mebusan Meclisi işe baksın orada bir karar verilsin denilecek olursa esasen muamele Mebusan Meclisince cereyan etmemiş olduğu gibi orada müzakereye şayan, pek çok devlet ve memleket meselesi olduğu halde galeyan-ı efkâr tabir olunan bir halin hedefi olan acizlerinin adada veyahut hanesinde ikametine teemmüle mahal ve zaman bulunamayacaktır. Şayet eski memuriyete ilişkin hususlara işaret edilecekse burada yapılanlar tamamıyla Padişah'ın emirleri olup bunda ise asla alakam olmadığının dikkate alınması gerekmektedir¹²⁸.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Tahsin Paşa'nın da aralarında bulunduğu bazı devlet adamlarına yönelik gazetelerdeki olumsuz eleştiriler devam etmesine rağmen Tahsin Paşa'nın yavaş yavaş gündemden düştüğü görülmektedir. Nitekim 1911 yılında Sultan Abdülhamid dönemini olumsuz bir mahiyette işleyen *Yıldız Faciaları* isimli bir piyeste İzzet ve Fehim paşalar aslı karakter olmasına rağmen Tahsin Paşa'dan bahsedilmemektedir¹²⁹.

125 BOA, İ. DH, 1468/18; BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH. MKT), 1280/28; BOA, ZB, 327/77; BOA, ZB, 312/27; BOA, BEO, 3473/260440; BOA, DH. MKT, 2760/27.

126 BOA, DH. MKT, 1287/63; BOA, DH. MKT, 2905/24.

127 BOA, BEO, 3417/256240.

128 BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), 11/67.

129 Moralızade Vassaf, *Yıldız Faciaları*, Dersaadet 1327.

31 Mart Vakası'ndan Sonra Tahsin Paşa ve Sakız Günleri

31 Mart Vakası ve hemen ardından Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilerek Selânik'e sürgüne gönderilmesi Tahsin Paşa için çok daha zor günlerin başlamasına neden oldu. Bu yeni dönemde Tahsin Paşa ve diğer devlet adamları için beklenen karar çok geçmeden verildi. Sahip oldukları emlak ve malların çokluğundan yola çıkılarak devlet mallarını zimmetlerine geçirmek ve geçmişte verdikleri kararlarla birçok aileyi perişan etmekle suçlanmışlardı. Bu sebeple artık İstanbul'da bulunmaları asayiş tehlikeye sokacağından mal ve mülklerinin haczedilmesi, rütbe, nişan ve madalyalarının iptali, emeklilik hakkından mahrum bırakılmaları ve Osmanlı topraklarında bulunan bir kalede gözetim altında bulundurulmaları kararlaştırıldı. Buna göre Başkâtip Tahsin, Dâhiliye Nazırı Memduh, Şehremini Reşid paşaların Sakız Kalesi'ne gönderilmelerine 26 Mayıs 1909'da Meclis-i Vükela görüşüyle karar verildi. Karardan bir gün sonra özel bir vapurla asker eşliğinde Sakız'a gönderildiler¹³⁰.

Sakız Kalesi'nde gözetim altında tutulan Abdülhamid devrinin üç önemli ismi, çok geçmeden içinde buldukları yaşam koşullarından dolayı hastalandı. Bu nedenle doktor raporu ile durumlarını ibraz edip Sakız Kalesi dışında ikamet etmek için talepte bulundular. Talep, kale dışında da gözetim altında tutulmak şartıyla kabul edildi¹³¹. Tahsin Paşa, Temmuz 1909'da yazdığı bir dilekçeyle zaruret içerisinde olduğundan bahsederek kendisine emekli maaşı bağlanmasını ve İstanbul'da ikametine izin verilmesini talep etti¹³². Emekli maaşı talebi Şûrâ-yı Devlet tarafından incelendi ve kendisine emekli maaşı verilmesinde herhangi bir mahzurun bulunmadığı yönünde kanaat bildirildi¹³³.

Maaşla ilgili süreci takip etmek için İstanbul'a gitmek isteyen Tahsin Paşa, 1911 yılının sonlarında tekrar Sadaret'e bir dilekçe ile müracaatta bulundu. Paşa özetle şöyle diyordu:

Osmanlı topraklarında Meşrutiyet usulü kuruldu. Artık bütün muamelenin kaynağı kanunlardır. Daha önce tayin edildiğim Başkâtiplikten dolayı şahsıma mesuliyet yüklenemeyeceği bir hakikattir. Binaenaleyh vazife itibarıyla kanun mesul sorumlu saymıyor. İkinci olarak o vakit hizmette bulunan

130 BOA, Meclis-i Vükela Evrakı (MV), 128/14; BOA, BEO, 3558/266831; BOA, BEO, 3573/267939; BOA, ZB, 495/33; BOA, ZB, 414/65.

131 BOA, DH. MKT, 2889/63; BOA, DH.MKT, 2906/11.

132 BOA, BEO, 3606/270391.

133 BOA, Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 3120/1.

sadece ben olmadığımından şahsıma yapılan muamelenin devamını adalet icabında uygun görmeyeceklerdir. Mebusan Meclisi'nin birinci ve üçüncü içtima devrelerinde adada bulunanlar haklarında resmen ve alenen vaki olan beyanati ki her türlü soruşturma yapıldığı halde inhama imkân bulunmadığı ve iki ay gazetelerle ilan edilse de davacı ve şikâyetçi olarak kimşenin müracaat etmediği şeklindeydi. Ayrıca şahsıma bir yasal sorumluluk tasavvur edilse bile devletçe kanun yayımlanarak af ilan olunmuş olması başkaca bir dayanaktır. Maheza acizlerince vazife itibarıyla esasen yargılama ve sorumluluk gerektirecek bir hal olmadığı ortadadır. Ayrıca yaklaşık 3 yıldır perişan bir halde bulunmaktayım. İşte bu halime bakılarak hiç olmazsa millî bayram gününe tesadüf eden günde acılarıma son verilmesi için biran evvel vatanıma dönmeme müsaade edilmesini temenni ediyorum¹³⁴.

Sadaret bu dilekçe üzerine *devr-i sabık* adamlarına karşı olan tavrını yumuşatma eğilimi içerisinde olduğunu gösterdi. Harbiye Nezaretine konuyla ilgili bir yazı yazılarak bu gibi kişilerden affedilmeyi hak edenlerin belirlenmesi için içerisinde Harbiye Nazırının da bulunduğu bir komisyonun kurulması istendi¹³⁵. Bu yumuşama emaresine rağmen Tahsin Paşa'nın İstanbul'a dönme isteğine olumsuz cevap verildi. Aynı tarihlerde eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa da sağlık sorunlarını gerekçe göstererek İzmir'e sevk edilmesini talep etmiş ancak bu istek de kabul edilmemişti¹³⁶. Ayrıca bu sırada Tahsin Paşa, yeni düzenleme çerçevesinde kendisine emekli maaşı verilemeyeceğini öğrendi. Tekrar ilgili birimlere müracaat ederek haksızlığa uğradığını ve bir an önce emekli maaşının kendisine ödenmesi gerektiğini bir dilekçe ile bildirdi, lakin bu müracaatından da bir sonuç alamadı¹³⁷.

Tahsin Paşa'nın İstanbul'a dönme arzusu Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine gerçekleşti. Sakız Adası'na Yunan kuvvetlerinin saldırıya başlaması üzerine Paşa ile birlikte adada sürgünde bulunanların tamamı 27 Mayıs 1912'de İzmir'e sevk edildi¹³⁸. 11 Şubat 1913'te *siyasî suçlulara* yönelik genel affın çıkarılmasıyla birlikte

134 Sakız'dan çaker-i kadimleri Tahsin imzalı 9 Haziran 1327 (22 Haziran 1911) tarihli arzuhal, *İBB, Atatürk Kütüphane Arşivi*.

135 BOA, BEO, 3982/298577.

136 Memduh Paşa'nın İzmir'e nakledilmesinde Dâhiliye Nazırı bir mahzur görmemiştir. Dâhiliye Nazırı Vekili Talat Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 18 Cemaziyülevvel 1330 (5 Mayıs 1912) tarihli tezkire, BOA, BEO, 4039/302883. Ancak Meclis-i Vükela İzmir'e sevk edilme talebini reddetmiştir. 2 Cemaziyülevvel 1330 (19 Nisan 1912) tarihli Meclis-i Vükela mazbatası, BOA, MV, 164/64.

137 BOA, ŞD, 3120/1.

138 BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi Evrakı (DH. MUI), 158/59.

bu kişilerin İstanbul'a dönmesine müsaade edildi¹³⁹. Paşa nihayet kendi ifadesiyle "vatanına" kavuşmuştu. Bir süre sonra aynı kaderi paylaştığı Sultan Abdülhamid de sürgünde olduğu Selanik'ten İstanbul'a getirildi. Paşa, Sultan ile aynı tarihlerde sürgüne gönderilmiş yine aynı tarihlerde sürgünden İstanbul'a dönmüştü. Fakat İstanbul'daki hayatının Sakız'daki sürgün döneminden rahat olduğu söylenemez. Emekli maaşı olmadığı gibi geçimini sağlayacak bir geliri de yoktu.

Tahsin Paşa'nın bu dönemdeki düşkünlüğünü Celal Nuri [İleri], şu şekilde kaleme almıştır:

Kara Tahsin, şaşkın kaz, Meşrutiyetin ilanında Bekirağa Bölüğünü boyladı. Arap İzzet pek kurnaz, meşrutiyetin mimi telaffuz olunur olunmaz firar etti. O Avrupa'nın suyu ve havası iyi bir yerinde hayat sürdü. Sonra gürültüler sönünce İstanbul'a geldi. Lakin nasıl? Küçük bir hükümdar gibi. Hâlbuki Kara Tahsin, o sıralarda, 10 lira borç almak için Haralambos Efendi'ye kunduralarını rehin bırakıyordu. Arap İzzet şahane bir arabada geçerken elinde kunduraları Kara Tahsin'i gördü. Ona bazen caddelerin birinde tesadüf ederdik, sanki bütün bir devrin mahcubiyetini sırtında taşıyordu¹⁴⁰.

Tahsin Paşa'nın İstanbul'da yaşadığı yokluk günlerinde maddî durumunda iyileşmeye neden olan bir gelişme ortaya çıktı. İzmit sancağının Adapazarı kazası Akdoğan, Aktaş ve Bıkcıcalar mevkiilerindeki kurşun ve çinko madenlerinin işletme imtiyazı Sultan Abdülhamid tarafından 28 Aralık 1903 tarihli üç ayrı fermanla Tahsin Paşa ve ortaklarına verilmişti. Paşa, Akdoğan ve Aktaş madenlerinde yüz hisse üzerinden ellışer, Bıkcıcalar madeninde seksen hisseye sahipti. Bu imtiyaz bir gelir getirebilirdi, nitekim bu üç madenden yirmişer hisse 4 Mart 1918'de Meclis-i Vükela kararıyla merkezi Münih'te bulunan Alman Şark Meadin Şirketi Müdürü Henry Goldberger'e devredildi¹⁴¹.

Paşa'nın 1920'li yılların başında yazmış olduğu mektuplara bakıldığında büyük bir geçim sıkıntısı çektiği görülmektedir. Bu tarihlerde borçlarını kapatmak ve geçim sıkıntısını gidermek için elinde sadece oturduğu köşk ve bir hamam kalmıştı. Dolayısıyla para bulmak için hamamı ya da köşkü satması, ipotek ettirmesi veya kiralaması gerekmekteydi¹⁴². Ancak vergi borcundan dolayı mal ve eşyalarının haczedilmesiyle karşı karşıya kalan Paşa, yetkililerden 15 gün ek süre talep ede-

139 BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH. HMS), 23/77.

140 *Vakit*, 10 Mart 1933, s.4; İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar*, C 4, İstanbul 1933-1936, s. 1505.

141 BOA, ŞD, 1261/38; BOA, BEO, 4505/337856; BOA, MV, 211/90; BOA, ŞD, 3154/17.

142 Tahsin imzalı 1 Şubat 1338 tarihli mektup, *İBB, Atatürk Kütüphane Arşivi*.

rek mülkünden bazısını satıp borçlarını ödemeyi, böylece içinde bulunduğu malî buhrandan kurtulmayı ümit ediyordu¹⁴³. Paşa'nın, kaleme aldığı ve muhatapları belirsiz mektuplarında sürekli bir para arayışı içerisinde olduğu görülmektedir¹⁴⁴. Örneğin 23 Şubat 1338 (23 Şubat 1922) tarihli mektubunda kızının hastalığından dolayı bir tüccardan aldığı borcu ödeyemediği için zor durumda olduğundan ve satıp paraya çevirebileceği bir hamamdan bahsetmektedir. Bütün umudunu bu hamamın satışına bağlamaktadır¹⁴⁵. Artık her mektubunda hamamdan gelebilecek paranın hesabını yapmakta ve çok acil paraya ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir¹⁴⁶.

Cumhuriyet Dönemindeki Durum

Cumhuriyet döneminde münzevî bir hayat yaşayan Tahsin Paşa'nın malî durumu oldukça kötüydü. Bu dönemde de kendisine yakın gördüğü kişilerden borç istemeye devam etti¹⁴⁷. Ekonomik durumunu düzeltmek için Feneryolu'ndaki etrafi duvarla çevrili geniş bahçeli köşkünü Maarif Vekâleti'ne satmak istedi. Bu maksatla 21 Kasım 1926 tarihinde Vekâlet'e gönderdiği yazıda köşkün güzel bir okul olabileceğini, Amerikalıların daha önce köşkü almak istediklerini ve 19.000 İngiliz lirası teklif ettiklerini söyleyerek bu fiyattan daha yüksek bir paraya satmak istediğini belirtti. Ancak Vekâlet, tahsisat olmadığı gerekçesiyle köşkün satın alınamayacağı cevabını verdi¹⁴⁸. Paşa'nın bu teşebbüsü olumsuz neticelendi ve borçlarından kurtulmak için farklı çareler aramaya devam etti¹⁴⁹.

143 BOA, HSD, AFT, 11/67.

144 Tahsin imzalı 24 Mayıs 1337, 26 Mayıs 1337 (26 Mayıs 1921), 30 Teşrin-i sani 1337 (30 Kasım 1921) tarihli mektuplar ve Esbak Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Tahsin imzalı, 15 Şubat 1337 (15 Şubat 1921) tarihli senet, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*; Tahsin imzalı tarihsiz mektup/gayri resmi senet, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*; Tahsin imzalı 13 Şubat 1337 (13 Şubat 1921), 25 Kânun-ı evvel 1337 (25 Aralık 1921), 3 Kanun-ı Sani 1338 (3 Ocak 1922), 1 Şubat 1338 (1 Şubat 1922), 17 Şubat 1338 (17 Şubat 1922) tarihli mektuplar, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*.

145 Tahsin imzalı 23 Şubat 1338 (23 Şubat 1922) tarihli mektup, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*.

146 Tahsin imzalı 24 Şubat 1338 (24 Şubat 1922), 3 Nisan 1338 (3 Nisan 1922) ve Esbak Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Tahsin imzalı 9 Nisan 1338 (9 Nisan 1922) tarihli mektuplar, *İBB, Atatürk Kütaphğı Arşivi*.

147 BOA, HSD, AFT, 11/67.

148 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 242/1213-24.

149 BOA, HSD, AFT, 11/67.

Nitekim 1929 yılında para bulmak için çaldığı kapı, Paşa'nın ekonomik durumunun kötülüğünü ortaya koymaktaydı. Paşa, iddiaya göre eski Alman İmparatoru Wilhelm'e mektup yazmış ve ondan yardım talep etmişti. İstanbul'a üç kez ziyarette bulunan Wilhelm'in 1898 yılında yaptığı ziyaret sırasında Tahsin Paşa başkâtipti. Bu tanışıklığa istinaden eski imparatorun kendisine yardım edebileceğini düşünmüştü. Fakat Wilhelm verdiği cevapta, Tahsin Paşa'nın içinde bulunduğu duruma üzülüğünü, ancak kendisinin de zor durumda olduğundan yardım edemeyeceğini bildirmişti¹⁵⁰. Nihayetinde 1931 yılında 12.700 liralık borçlarından dolayı Paşa'nın Feneryolu Merdiven Sokak'ta yer alan bahçeli köşkü satışa çıkarıldı¹⁵¹.

Tahsin Paşa'nın Hatıraları

Paşa'nın hatıraları *Milliyet* gazetesinde 11 Ağustos 1930'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Tefrikanın ilk parçası "Tahsin Paşa'nın en yeni resmi" ibareli bir fotoğraf eşliğinde yayımlandı¹⁵². Gazetede hatıralar yayımlanmadan önce, 15 Temmuz 1930'dan itibaren hemen her gün tanıtımı yapılmıştı. Okuyucunun dikkatini çeken ve merak uyandıran bu tanıtımlar gazetenin birinci sayfasından verilmişti¹⁵³. Hatıraların ilk bölümü yayımlandığında Tahsin Paşa önce "Bir İki Söz" başlığı altında hatıralarının öneminden bahsetmiştir. Yazdıklarına *Hatıralarım* demekten ziyade *Hatırladıklarım* demenin daha doğru olacağını belirten Tahsin Paşa, gayesinin birilerini tenkit etmek olmadığını ve bunları hiç kimsenin telkini olmadan yazdığını ifade etme ihtiyacı duymuştu¹⁵⁴. Oysa İsmail Müştak Mayakon hatıralarında, Tahsin Paşa'yı hatıra yazmaya kendisinin sevk ve teşvik ettiğini ifade etmişti¹⁵⁵.

Milliyet gazetesi Tahsin Paşa'nın hatıralarını iki parça halinde yayımladı. İlk bölüm 11 Ağustos 1930'da başladı ve 126 kısım devam etti. 126. kısım 1 Kânunisani 1931'de "bitmedi" ibaresiyle yayımlandı¹⁵⁶. Hatıraların ikinci bölümü 12 Mart 1931'de başladı¹⁵⁷ ve 44 kısım devam etti. Aslında 28 Nisan 1931'de yayımlanan 44. kısım "bitmedi" ibaresiyle sonlanmış olmasına rağmen devamı gelmediği gibi

150 *Akşam*, 5 Temmuz 1930.

151 *Akşam*, 7 Kânunuevvel 1931.

152 *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s.1.

153 *Milliyet*, 15 Temmuz 1930, s.1.

154 *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s.1.

155 Mayakon, *age.*, s.59.

156 *Milliyet*, 1 Kânunisani 1931, s.2.

157 *Milliyet*, 1 Mart 1931.

bu son kısımda cümle bile yarım kalmıştı¹⁵⁸. Tahsin Paşa'nın *Milliyet* gazetesinde tefrika edilen hatıraları aynı yıl, 1931'de, "bazı tashih ve ilavelerle" kitaplaştırıldı. Kitap, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları* adıyla Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi tarafından yayımlandı ve *Milliyet* matbaasında basıldı. Paşa, kitap için yazdığı mukaddemede, tıpkı tefrikaya başlarken söylediği gibi temkinliydi. Yazdıklarının hatıratın ziyade hatırladıkları olduğunu bir kez daha söyleme gereği duymuştu¹⁵⁹. Bu hatıralar Sultan Abdülhamid devrini aydınlatmak için büyük bir önem arz etmekteydi. Hatıra türü eserlerin doğası gereği, eserden beklenen şey hatıra sahibinin ön planda olması, kendi hayat hikâyesini anlatması olmakla birlikte Tahsin Paşa, başkâtiplik döneminde olduğu gibi hatıralarında da öne çıkmaktan imtina etmiş, sahneyi Sultan Abdülhamid'e bırakmıştı.

İsmail Müştak Mayakon, hatıralarını yazmak suretiyle Sultan Abdülhamid devrine ışık tutabilecek kimseleri iki sınıfa ayırmıştır. Bunlardan ilki Abdülhamid'in uşak ve ağa zümresi, ikincisi de Yıldız'ın mütefekkir ve münevver erkânıdır. Birinci gruptakileri *Ömürlerini Abdülhamid'e cezbe halinde bir itaatle geçirmiş olan bu insanlar, efendilerine dinî bir alaka ile bağlı olduklarından Sultan Hamid'in hayatını tarih sayfalarına tevdi etmek onların nazarında camiye abdestsiz girmek kabilinden bir günahtır.* şeklinde tarif etmiştir. Mayakon, Tahsin Paşa'yı ikinci grup içerisinde değerlendirmiş ve dolaşısıyla hatıralarından beklentisini yüksek tutmuştur. Ancak hatıraları okuduktan sonra beklediğini bulamamış, hatıraları *eksik*, Tahsin Paşa'yı da *cesaretsiz* olarak nitelendirmiştir¹⁶⁰.

Gazeteci Ahmet İhsan Tokgöz ise Tahsin Paşa'nın hatıralarını değerli bulanlar arasındadır. Ahmet İhsan, Tahsin Paşa'yı başkâtipliği boyunca yalnızca vazifesini yapan bir alet olarak gördüğünden yazdıklarını tarih açısından mühim bir vesika saymak gerektiği kanaatindedir¹⁶¹.

Paşa, hatıratında Sultan Abdülhamid'i eleştirmekten kaçınır. Okuyucuların beklediği aslında tam da bu kaçındığı eleştirilerdi. Bu nedenle suya sabuna dokunulmayan hatıralar pek yavan kalmıştır. Sultan ve yönetim anlayışına yönelik bir eleştiri yapması gerektiğinde haddi aşmamaya özen göstermiş, onu hırpalamaktan kaçınmıştır. Bu gibi durumlarda kabahati sadrazamlarda arayarak Osmanlı

158 *Milliyet*, 28 Nisan 1931, s. 2.

159 Tahsin Paşa, *age.*, s. 3.

160 Mayakon, *age.*, s. 59.

161 Tokgöz, *age.*, s. 352.

tarih yazıcılarının yolunu takip etmiştir. Örneğin Sultan Abdülhamid'in meşhur vehminin müsebbibi olarak Said Paşa'yı gösterirken¹⁶², Bâbüâli'nin itibar kaybına uğrayıp Yıldız'ın öne çıkmasında da sorumluluk almaktan kaçan Cevat Paşa gibi isimleri işaret etmiştir¹⁶³.

Paşa, hatıratını yazarken amacının Sultan Abdülhamid devrinin tam bir tarihini yazmak olmadığını ifade etmiştir. Görüldüğü üzere kendini aklamak veya savunmak gibi bir gayesi de yoktur. Esas gayesini *şahit olduğu hadiseleri yazarak ileride Sultan Abdülhamid devrinin tarihini yazacak müstakbel müverrihleri az çok tenvir etmek* şeklinde izah etmiştir¹⁶⁴. Bu yaklaşımı Sultan Abdülhamid'e ilişkin duyduğu endişenin bir yansıması olabilir. Çünkü Abdülhamid'in düşüşünden sonra onun sayesinde servet ve itibar kazananlar bile devr-i sabık yaratmaya, Sultan Abdülhamid'i karalamaya kalkışmıştı. Bu türden yazılar, kitaplar ve hatıralar gelecek nesiller için *menfi bir Abdülhamid portresi* oluşturmuştu. Paşa, bu durumun önüne geçerek, tarihçiler için başka bir Abdülhamid portresi çizmek istemiştir.

Ölümü

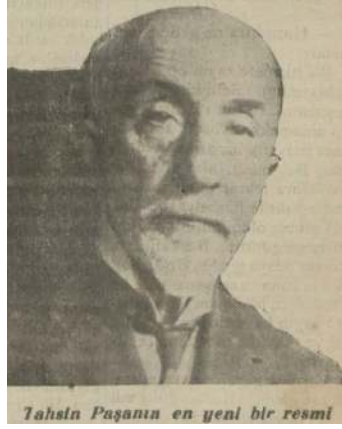
Tahsin Paşa'nın sürgün sonrası İstanbul yılları borç arama, yokluk ve yoksullukla geçmişti. Ömrünün sonlarına doğru yazdığı hatıraları az da olsa hatırlanmasına neden olsa da bu durum uzun sürmemiş 22 Ocak 1933'te Erenköy'de bulunan köşkünde vefat etmiştir. Cenazesi 23 Ocak günü köşküden kaldırılarak Eyüp'teki aile kabristanına defnedilmiştir¹⁶⁵. Paşa'nın Eyüpsultan Mezarlığı'nda bulunan kabri, çok uzun süredir bölgede görev yapan kişilerle yaptığımız görüşmelere rağmen tespit edilememiştir. Mezarlık kayıtlarının 1936 yılından sonra tutulmuş olması tespitin önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmıştır.

162 Tahsin Paşa, *age.*, s. 28.

163 Tahsin Paşa, *age.*, s. 16.

164 Tahsin Paşa, *age.*, s. 3.

165 *Milliyet*, 23 Kânunusani 1933, s. 1; *Son Posta*, 23 Kânunusani 1933, s. 3.

Fotoğraf 1: Tahsin Paşa'nın 1930 Yılına Ait Fotoğrafı¹⁶⁶

Tahsin Paşa, ramazan ayında ölmüştü. *Vakit* gazetesi, Tahsin Paşa'nın hatıralarında ramazanla ilgili bir bölümü okuyucularıyla paylaşmış ve bu vesile ile hem ölümünü duyurmuş hem de hakkında kısa bir bilgi vermiştir. Gazetede, Tahsin Paşa ile ilgili şunlar yazılmıştır: *Aptülhamidin meşhur başkâtibi Tahsin Paşa bir hafta evvel vefat etti. Senelerce Aptülhamit idaresinin temel direklerinden biri olarak müreffeh bir hayat yaşayan bu zatın son seneleri çok darlık içinde geçmiştir. Onun Kızıltoprakta bir saray kadar büyük bir köşkü vardı. Bu köşk birkaç sene evvel enkaz halinde satıldı. Basit bir tahsili olduğu halde Tahsin Paşa Aptülhamit idaresine ait hatıralarını toplamış, güzel bir tasnif ile neşretmişti*¹⁶⁷.

Tahsin Paşa'nın ölümünü okuyucuları ile paylaşan bir diğer gazete *The Times* olmuştur. Gazete, Abdülhamid'in güçlü başkâtibi Tahsin Paşa'nın 23 Ocak günü sefil bir halde öldüğünü yazmıştır¹⁶⁸. *The Times* gazetesi, Tahsin Paşa'yı imparatorluk rejiminin sessiz ve sadık bir hizmetkârı olarak nitelendirmiş ve onu *Boğaz'a bakacak kadar vaktim yok* diyecek kadar çalışkan, görevi boyunca bir kez bile hastalık veya başka bir nedenden dolayı işini aksatmadan sürdüren titiz bir görevli ve belki de en önemlisi Yıldız Sarayı'nın diğer yöneticileri küplerini doldururken görevinden fakir bir adam olarak ayrılan biri olarak tarif etmiştir¹⁶⁹.

¹⁶⁶ *Milliyet*, 11 Ağustos 1930, s. 1.

¹⁶⁷ *Vakit*, 25 Kânunisanı 1933, s. 5.

¹⁶⁸ *The Times*, 24 January 1933, s. 9.

¹⁶⁹ *The Times*, 25 January 1933, s. 9.

Tahsin Paşa'nın ölümü üzerine İsmail Müştak, *Milliyet* gazetesinde "Mirsadı İbret Bir Ölüm Münasebetile" başlıklı bir yazı kaleme almıştı. İsmail Müştak, yakından tanıdığı Tahsin Paşa'nın harap bir evin çıplak bir odasında ölüme yakalandığını belirtirken onun imparatorluğun dört bir yanında tanınıyor olmasına rağmen siyasi bir şahsiyet olamadığını ve yaşadığı gibi bir gölge sessizliğinde öldüğünü belirtmiştir¹⁷⁰.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra uzun süre stratejik görevler için doğru kişileri bulmanın çabası içerisinde olmuştur. Özellikle saltanatının ilk yarısında bu anlamda bir istikrar yakalandığı söylenemez. Fakat güven telkin eden kişileri bulunca da uzun yıllar bunlardan yararlanmasını bilmiştir. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra sadaret, meşihat, ordu ve nezaretlerde uzun yıllar boyunca görevde kalan kimselerin sayısının artmış olması kendi idare sistemi için doğru kişilerin bulunduğunu göstermektedir. İşte bu dönemde uzun süre görev yapan devlet adamlarından biri de Tahsin Paşa olmuştur. Nitekim Tahsin Paşa, görevi boyunca dönemin birçok tanığının da ifade ettiği üzere Sultan'a sadakatini ortaya koydu ve Sultan tarafından takdir gördü.

Paşa'nın İkinci Kâtip İzzet Paşa ile sürüp giden fakat hiçbir zaman Sultan'ı rahatsız edecek bir noktaya gelmeyen rekabeti dışında siyasi hırsı veya kavgası olmadı. Büyük ihtimalle onu 14 yıl boyunca Mabeyn Başkâtipliği görevinde tutan bir diğer özelliği de buydu. Sessizce işini yapıyor, dikkat çekmiyordu. Tahsin Paşa sarayın vitrininde bir manken misali verilen rolü oynarken İzzet Paşa, ikinci kâtip olması hasebiyle geri planda kalıp yeri geldiğinde Sultan'ı yönlendirebilecek kadar aktif bir rol oynayabiliyordu. Tahsin Paşa başkâtip olduğu için Sultan'a fiziki olarak daha yakındı, buna karşın zihnî olarak ona daha yakın olan kişi İzzet Paşa'ydı.

Sessiz ve sadık görev adamı görünümüne rağmen 1908 yılında Meşrutiyet yeniden ilan edildiğinde kamuoyunun öfkesini çeken isimlerden biri de Tahsin Paşa olmuştur. Bunun sebebi, uzun süren sansür ve jurnal döneminde yönetim sistemi içerisinde mühim bir görev icra eden devlet adamlarından biri olmasıydı. Gözaltına alınmasını takip eden birkaç gün kamuoyunun ve basının öfkesi geçtikten sonra Tahsin Paşa'nın ismi geri planda kaldı. Yüklü paralarla yurtdışına kaçan İzzet Paşa, Selim Melhame Paşa; zimmetine para geçirdiği iddiasıyla *Haramî Paşa* olarak

¹⁷⁰ *Milliyet*, 24 Kânunisani 1933, s. 1.

adı çıkan Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa gazete sütunlarında sürekli tartışılıp ağır hakaretlere maruz kalırken Tahsin Paşa pek gündeme gelmemiş, kendisine yönelik elle tutulur herhangi bir suçlama yapılamamıştı.

Tahsin Paşa, bir süre Büyükkada'da tutulduktan sonra Sakız Adası'na sürüldü ve ancak Balkan savaşlarının başlamasıyla beraber İstanbul'a dönmesine izin verildi. Fakat Abdülhamid devrinin önde gelen isimlerinden biri olması, daha önemlisi Sultan Abdülhamid'e olan sadakatinden taviz vermeyen tavrı nedeniyle ne bir görev alabildi ne de kendisine emeklilik hakkı verildi. Bu nedenle kalan ömrü yokluk ve yoksulluk içinde geçti.

Cumhuriyet döneminde Tahsin Paşa'nın yeniden hatırlanması ve gündeme gelmesi 1930 yılında *Milliyet* gazetesinde tefrika edilen hatıraları vasıtasıyla olmuştur. Tahsin Paşa, Abdülhamid devrinin anlaşılmasına büyük katkı sağlayan hatıralarında da Sultan Abdülhamid'e olan sadakatinden taviz vermedi hâlbuki Sultan Abdülhamid'i kolaylıkla suçlayabilir ve ağır tenkitlerde bulunabilirdi. Ancak bunu yapmadı, bu tutumundan dolayı eleştirildi ve yazdıkları kıymetsiz bulundu. Kısa süre içinde gündemden düşüp yeniden köşesine çekilen Tahsin Paşa vefat ettiğinde birkaç gazete, çoğu da iç sayfalarının bir köşesinde bu durumu "Esbak Mabeyn Başkâtibi Vefat Etti" ifadeleriyle okuyucularına duyurdu.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 522/39132; 1255/94074; 1835/137621; 3417/256240; 3473/260440; 3558/266831; 3573/267939; 3591/269318; 3606/270391; 3982/298577; 4023/301718; 4039/302883; 4505/337856.

Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH. HMS), 23/77.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT), 1280/28; 1287/63; 2760/27; 2889/63; 2905/24; 2906/11.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi Evrakı (DH. MUİ), 158/59.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Dairesi Defterleri (DH. SAİD. d), 1, 2, 3, 18, 22, 71, 93.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Dairesi Memur Sicil Zarfları (DH. SAİD. MEM), 35/9.

Hazine-i Hassa Nezareti İradeler (HH. İ), 234/62.

Hazine-i Hassa Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri (HH. SAİD. d), 1.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi Evrakı (HR. SYS), 190/52.

Hariciye Nezareti Şifre Kalemi (HR. ŞFR.3), 488/27; 488/68; 721/49.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiyye-i Muhtalita Müdüriyet Evrakı (HR. UHM), 112/19.

Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), 11/67.

İrade-i Dahiliyye (İ. DH). 963/76138; 974/76969; 975/76995; 1317/59; 1468/18.

İrade-i Hususiyye (İ. HUS), 31/103; 71/53; 168/96.

İrade-i Taltif (İ. TAL), 62/26; 67/45; 74/73; 75/25; 86/87; 91/57; 93/24; 97/67; 112/86; 120/63; 122/55; 132/8; 157/58; 171/55; 181/101; 184/89; 201/71; 223/28; 224/9; 227/63; 227/93; 255/38; 256/101; 269/83; 275/50; 279/1; 295/8; 306/7; 371/26.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Evrakı (ML. EEM), 216/64; 218/40; 219/64; 221/52; 224/74; 224/90; 250/40; 260/61; 261/1; 261/66; 267/25; 283/18; 286/24; 349/37; 733/67.

Meclis-i Vükela Evrakı (MV), 128/14; 164/64; 211/90.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1261/38; 3120/1; 3154/17.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 14/146.

Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat (Y. MTV), 81/187.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 52/90.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB), 14/65; 312/27; 327/77; 353/2; 414/65; 495/33.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 242/1213-24.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (İBB, Atatürk Kitaplığı Arşivi)

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü

SALT Araştırma, Feridun Fazıl Tülbentçi Arşivi

Sürelî Yayınlar

Akşam.

Akşam Postası.

Cumhuriyet.

İkdam.

Milliyet.

Pro Armenia.

Servet-i Fünûn.

Son Posta.

Tanin.

Tercüman-ı Hakikat.

The Lachlander.

The Times.

Vakit.

Vasarnapi Ujsag.

Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (1321). Defa 59.

Hatıralar ve Araştırma Eserler

II. Meşrutiyet'in İlk Yılı, 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Akyıldız, Ali, "Mabeyn-i Hümayun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C 27, Ankara 2003, s. 283-284.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

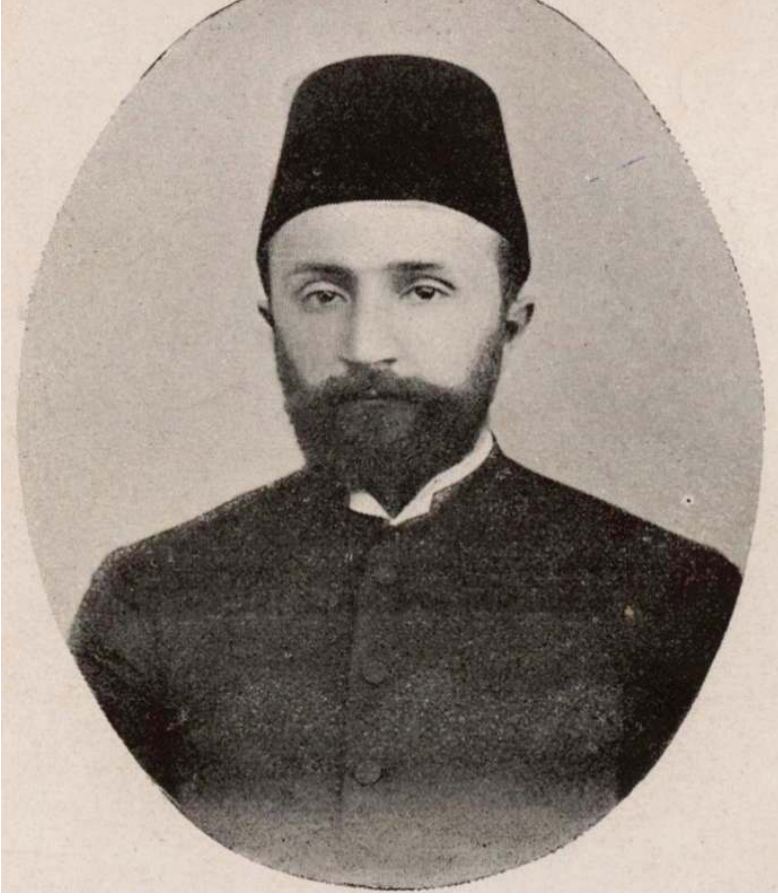
Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlmân ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Çetinsaya, Gökhan, "Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkezîyetçilik", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, ed. Mehmet Bulut, İstanbul 2019.

- Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47, 2016, s. 353-409.
- Çetintaş, M. Burak, “Osmanlı Sivil Mimarlığı Bağlamında Teşvikiye/Nişantaşı Sarayları ve Konakları”, derleyen: Bahar Kaya, *Dolmabahçe Mekânın Hafızası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Dağlar, Oya, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basını’ndaki Yansımaları (1908)”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, Mart 2008, s. 141-159.
- De Grèce, Michel, *II. Abdülhamit Yıldız Sürgünü*, çev. Derman Bayladı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıdüli, 1789-1922*, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Haydaroğlu, İlknur, “II. Abdülhamit’in Hafiyeye Teşkilâtı Hakkında Bir Risale (II. Kısım)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, 1997, s. 109-133.
- İbrahim Alâettin, *Meşhur Adamlar*, C 4, İstanbul 1936.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- Kanat, Sedat, *II. Abdülhamid Döneminde Mabeyn-i Hümayûn ve Görevleri*, Gece Akademi, Ankara 2019.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erdal, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991.
- Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldız’da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, DBY Yayınları, İstanbul 2010.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, I*, yay. haz. Nuri Akbayır, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Moralızade Vassaf, *Yıldız Faciaları*, Dersaadet 1327.
- Nasuhoğlu, Ahmet Muhtar, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatının Tarihi*, haz. Ö. H. Özalp, Y. R. Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986.
- Öke, Mim Kemal, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajam Yahudi Vambery*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Shaw, Stanford J., "Sultan Abdulhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtrâtı, I*, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2019.
- Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, DBY Yayınları, İstanbul 2011.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- TBMM Hesaplarını İnceleme Komisyonu Raporu, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4*.
- The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Volume III, translated by Harry Zohn, New York-London 1960.
- Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

EKLER

Ek 1: Tahsin Paşa'nın Göreve Başladığı Yıllardaki Hali.

Kaynak: SALT Araştırma, Feridun Fazıl Tülbentçi Arşivi.

Ek 2: Dâhiliye Kaleminde abd-i kemter-i hazret-i padişahî Tahsin.

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü.

Ek 3: Dâhiliye Kalemünde abd-i kemter-i hazret-i padişahî Tahsin.

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü.

Ek 4: Başkâtib Paşa Kullarının Hanesinin Manzara-i Hariciyesi (Çiftelahavuzlar).
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, II. Abdülhamid'in Yıldız Albümü.

